

HISTORIA I KULTURA ZIEMI SŁAWIEŃSKIEJ

Tom XV

HISTORIA I... HISTORIE
Z ZIEMI SŁAWIEŃSKIEJ

HISTORIA I KULTURA ZIEMI SŁAWIEŃSKIEJ

T. XV

FUNDACJA „DZIEDZICTWO”

HISTORIA I KULTURA ZIEMI SŁAWIEŃSKIEJ

TOM XV

Historia i... historie z ziemi sławieńskiej

Redakcja:

WŁODZIMIERZ RĄCZKOWSKI
JAN SROKA

SŁAWNO–DARŁOWO 2023

Włodzimierz Rączkowski, Jan Sroka (eds.), *Historia i kultura Ziemi Sławińskiej*, t. 15: *Historia i... historie z ziemi sławińskiej* [History and Culture of the Sławno region, vol. 15: History and... stories from the Sławno region]. Fundacja „Dziedzictwo”, Sławno–Darłowo 2023, pp. 317, figs 51, tables 6. ISBN: 978-83-9571115-5-8. Polish texts with German summaries.

© Copyright by Włodzimierz Rączkowski, Jan Sroka 2023

© Copyright by Authors

Na okładce: Artur Segal, *Most w Darłótku*, olej, 1925 rok, 69,2 × 90,2 cm

Tłumaczenia na język niemiecki: *Brigida Jerzewska*

Redaktor: *Katarzyna Muzia*

Skład i łamanie komputerowe: *Eugeniusz Strykowski*

Publikację wydano przy finansowym wsparciu Urzędu Miejskiego w Darłowie

Wydawca/Herausgeber: Fundacja „Dziedzictwo”,
76-100 Sławno, ul. Mielczarskiego 7/5

ISBN 978-83-9571115-5-8

Druk/Druck: Drukarnia „BOXPOL”, 76-200 Słupsk, ul. Wiejska 25
tel. 48 59 8424371 email: boxpol@post.pl, www.boxpol.pl

Wybory do parlamentu niemieckiego (Reichstagu) i kształtowanie się partii politycznych w powiecie sławieńskim w latach 1867/1871–1918

JÓZEF LINDMAJER (SŁUPSK)

Pokonanie Austrii przez Prusy w wojnie 1866 roku, po decydującej bitwie pod Sadową 3 lipca, spowodowało likwidację federacyjnego Związku Niemieckiego pod przewodnictwem Wiednia (Czapliński, Galos, Korta 1990: 443)¹. Z inicjatywy zwycięskich Prus 18 sierpnia 1866 roku powstała nowa federacja 21 państw pod nazwą Związek Północnoniemiecki. Utrzymał się on do 18 stycznia 1871 roku – dnia proklamowania II Rzeszy Niemieckiej (w pałacu wersalskim – sercu pokonanej Francji). Był to również organizm o formule federacyjnej złożony z 25 państw², istniejący jako mocarstwo germańskie do listopada 1918 roku. Na jego czele stanął cesarz niemiecki (Deutscher Kaiser). Był nim odtąd każdorazowy dziedziczny król pruski z dynastii Hohenzollernów³. Uogólniając, istotę obu wymienionych federacji niemieckich stanowiła dwoistość ustrojowa; mówimy bowiem o ustroju Związku Północnoniemieckiego (1867–1871) i o ustroju Rzesz (1871–1918) oraz o ustroju poszczególnych państw

---

¹ Akt założycielski tego Związku podpisało 38 państw; w 1817 roku liczył on 41 członków. Istniał Sejm Związkowy (Bundestag) złożony z wysłanników rządów wszystkich sfederowanych państw.

² W tym cztery królestwa (np. Prusy, Bawaria, Saksonia), sześć wielkich księstw (np. Badenia), 12 księstw oraz trzy wolne miasta (Hamburg, Brema, Lubeka).

³ II Cesarstwo Niemieckie (1871–1918) liczyło – uwzględniając zaanektowaną Alzację i wschodnią Lotaryngię – 541 tys. km² i 41 mln mieszkańców, w tym Prusy 349 tys. km² i prawie 25 mln ludności.

niemieckich tworzących te federacje (np. Prusy, Bawaria, Saksonia, trzy niezależne miasta-państwa itd.).

W konstytucji Związku Północnoniemieckiego z 16 kwietnia 1867 roku i II Rzeszy z 16 kwietnia 1871 roku znalazły się identyczne zapisy o procedurze wyłaniania składu osobowego jednoizbowego parlamentu – Reichstagu. W krótkim okresie istnienia Związku Północnoniemieckiego wybory do niego odbyły się dwukrotnie – 12 lutego 1867 roku na podstawie rządowej ustawy wyborczej z 15 października 1866 roku do tzw. Reichstagu konstytucyjnego i 31 sierpnia 1867 roku do Reichstagu kadencyjnego (die erste Legislaturperiode des Reichstages), który został rozwiązany w listopadzie 1870 roku. Wybory do pierwszego kadencyjnego Reichstagu II Rzeszy przeprowadzono 3 marca 1871 roku. Liczył on 382 posłów, a od wyborów w 1874 roku już stale 397 posłów (Lindmajer 1999a: 82, 94)⁴. Do 1890 roku kadencja Reichstagu II Rzeszy trwała trzy lata (wybory rozpisywano siedmiokrotnie)⁵, od wyborów w lutym 1890 roku 5 lat⁶.

Wybory były powszechne, tajne, bezpośrednie, w miarę proporcjonalne (por. uwagi niżej), wykonane osobiście. Zasada powszechności odnosiła się tylko do mężczyzn, którzy ukończyli 25. rok życia (Schulze 1999: 94) i mieli pełnię praw obywatelskich. Deputowanym zaś mógł zostać każdy z nich mieszkający na terytorium któregośkolwiek z państw Związku (1867 rok) i II Rzeszy przynajmniej przez ostatnie 3 lata. Nie było ustawowego wymogu, aby kandydujący na posła zamieszkiwał w okręgu, z którego zamierzał ubiegać się o mandat (Wąsicki 1989: 408)⁷. Ponadto w wyborach do Reichstagu mogli brać udział aktualni deputowani w sejmie Prus (Landtagu). Potwierdza takie przykłady z powiatu sławieńskiego (por. wyżej).

W 1867 roku zakreślone zostały granice stałych jednomandatowych okręgów wyborczych o liczbie ludności po około 100 tys. W każdym wyodrębniono liczne obwody wiejskie i miejskie; na czele każdego stał przewodniczący (Wahl-Vorsteher). Administracja poszczególnych gmin wiejskich, obszarów dworskich, miast sporządzała aktualny spis wyborców w dwóch egzemplarzach – jeden zachowując dla siebie, drugi przekazując

---

⁴ W Reichstagu od wyborów w 1874 roku zasiadało 15 posłów z okręgów wytyczonych na terytorium zaanektowanych przez Rzeszę ziem Alzacji i Lotaryngii.

⁵ Terminy wyborów: 3 III 1871, 10 I 1874, 10 I 1877, 30 VII 1878 (skrócona kadencja), 27 X 1881, 28 X 1884, 21 II 1887.

⁶ Terminy wyborów: 15 VI 1893 (skrócona kadencja), 16 VI 1898, 16 VI 1903, 25 I 1907 (skrócona kadencja), 12 I 1912. Prawo rozwiązywania Reichstagu miał cesarz i Rada Związkowa. Przyczyny przedterminowych wyborów w 1878, 1893 i 1907 roku w Czapliński, Galos, Korta (1990: 532, 566–567, 580, 582).

⁷ Wahlgesetz für den Reichstag des Norddeutschen Bundes. Vom 15. October 1866, [w:] Beilage zu Nr 2 der Neuen Preussischen (Kreuz-)Zeitung, Berlin 3. Januar 1867.

przewodniczącemu obwodu wyborczego. Spisy sporządzano na kilka tygodni przed datą wyborów i wykładano do sprawdzenia w wyznaczonych miejscach⁸.

Pruską prowincję pomorską podzielono na 14 okręgów wyborczych z uwzględnieniem istniejących granic powiatowych, w tym rejencję koszalińską na pięć okręgów. Okręg nr 2 obejmował powiaty bytowski, miasteczki i sławieński⁹. Początkowo był to największy ludnościowo okręg w rejencji koszalińskiej liczący przed wyborami w 1867 roku ponad 132 tys. mieszkańców (wg spisu z 3 grudnia 1864 roku), w tym powiat sławieński 77,2 tys.¹⁰.

W prusko-niemieckiej II Rzeszy aż do I wojny światowej zwiększała się dysproporcja między głosami wyborczymi a mandatami poselskimi do Reichstagu. Mimo wzrostu zaludnienia nie przeprowadzono nowego wytyczenia okręgów wyborczych, dlatego na obszarach wybitnie rolniczych o słabej urbanizacji, nadto dotkniętych trwałym wychodźstwem, do jakich zaliczała się rejencja koszalińska i okręg wyborczy bytowsko-miasteczko-sławieński, można było łatwiej zdobyć mandat mniejszą liczbą głosów niż w uprzemysłowionych i wielkomijskich skupiskach ludności Rzeszy (Krockow 1998: 164).

Funkcje okręgowych komisarzy wyborczych pełnili landraci, czyli urzędnicy państwowi. W okręgach obejmujących po dwa–trzy powiaty tymi obowiązkami obarczono każdego landrata z osobna w kolejnych wyborach, chociaż niektórzy spośród nich byli komisarzami po kilka razy w trakcie wyborów po sobie następujących. Na przykład landrat sławieński Carl Ludwig A. von Woedtke pełnił tę funkcję w 1867 (dwukrotnie) i 1871 roku (Lindmajer 1999a: 98).

Sławno i Darłowo były stale, mimo wzrostu ogólnej liczby mieszkańców (zatem i roczników uprawnionych do głosowania)¹¹ (1867–1910), podzielone na dwa obwody wyborcze; Polanów i Sianów to miasta jedno-

---

⁸ „Rummelsburger Kreisblatt” (dalej: Rumm.K.) 1867, Nr 2: Reglement zur Ausführung des Wahlgesetzes für den Reichstag; § 2–5.

⁹ Wahlgesetz für den Reichstag des Norddeutschen Bundes..., 27. Pozostałe okręgi w rejencji koszalińskiej: słupsko-lęborski (nr 1), kołobrzesko-koszalińsko-bobolicki (nr 3; od 1872 roku – po podziale powiatu „Księstwo” na trzy wymienione); białogardzko-świdwińsko-drawski (nr 4) i szczecinecki (nr 5, najmniejszy ludnościowo) (Jahrbuch der Provinz Pommern (dalej: JdPP) für das Jahr 1885, Stettin 1887: 6; Neumann 1874: 498).

¹⁰ Archiwum Państwowe w Koszalinie (dalej: AP Kosz.), Zespół: Regierungsbezirk Köslin (dalej: Reg.K.), Akcesja (Acc.) 16/44, Nr 39 (b.f.).

¹¹ Liczba ludności Sławna wzrosła z 4806 w 1867 roku do 6620 w 1910 roku (1814 osób), Darłowa, w tych samych latach, z 5453 tylko do 5972 (519 osób) (Lindmajer 1994: 233; Walkiewicz, Żukowski 2005: 181).

obwodowe (Lindmajer 1999a: 83)¹². Przykładowo, linię podziału Sławna na obwody (wschodni i zachodni) stanowiła biegnąca przez miasto szosa Koszalin–Słupsk¹³.

Na terenach wiejskich powiatu utworzono gęsto rozmieszczone obwody wyborcze o w miarę zbliżonej liczebności uprawnionych wyborców. W skład obwodu (Wahlbezirk) wchodziły jeden lub dwa obszary dworskie i najbliższa gmina chłopska bądź jeden obszar i dwie gminy (Gut- und Gemeindeverband).

Do nadzorowania i kontrolowania przebiegu kampanii wyborczej do konstytucyjnego Reichstagu Związku Północnoniemieckiego (12 lutego 1867 roku) od samego początku została wprzęgnięta powiatowa administracja państwowa pod nadzorem władz zwierzchnich (urzędu rejencyjnego). Na początku stycznia 1867 roku landrat sławieński Carl Ludwig A. von Woedtke wziął udział w naradzie u prezydenta rejencji koszalińskiej, gdzie w sposób bezpośredni, a politycznie jednoznaczny, uzgodniono sposoby i metody uzyskania niezagrozonego zwycięstwa kandydatów na posłów z list Niemieckiej Partii Konserwatywnej¹⁴. Wtedy została sporządzona lista desygnowanych mających startować pod szyldem tego ugrupowania z pięciu okręgów wyborczych rejencji koszalińskiej (Lindmajer 1999a: 87).

Wytypowani kandydaci w okręgu wyborczym bytowsko-miasteczko-sławieńskim zostali zaakceptowani przez zarząd miejscowego oddziału partii konserwatywnej w Sławnie. Byli to: hrabia von Blumenthal, właściciel dóbr Żukowo i Janiewice, deputowany powiatu w sejmiku prowincjonalnym, oraz von Denzin z Dębczyna (powiat słupski)¹⁵. Obaj stanęli do wyborów 12 lutego 1867 roku, za głównego przeciwnika mając bodaj najbogatszego spośród mieszczaństwa w całym wschodnim regionie prowincji pomorskiej – radcę handlowego i największego tu armatora z Darłowa E. Hemptenmachera. Został on wysunięty przez środowisko polityczne związane z partią narodowo-liberalną (Naationaliberale Partei)¹⁶.

¹² „Schlawer Kreisblatt” (dalej: Sch.K.) 1884, Nr 83; 1890, Nr 13; 1903, s. 255.

¹³ Sch.K. 1884, Nr 83; 1893, Nr 43.

¹⁴ O kształtowaniu się tego ugrupowania jako znaczącej partii politycznej na szczeblu Prusy–Rzesza oraz okręgu wyborczego powiatu sławieńskiego (zob. niżej).

¹⁵ Po weryfikacji pierwszej wersji list-y z okręgu wyborczego bytowsko-miasteczko-sławieńskiego został wykreślony trzeci kandydat konserwatystów, tajny nadradca rejencyjny Adolf von Massow, właściciel majątku Trzcimno (pow. miasteczki). Powrócił jednak z sukcesami na miejscową scenę polityczną jako poseł do sejmu pruskiego, a od 1881 roku jako wielokrotny zwycięski kandydat konserwatystów tego okręgu na posła do Reichstagu (por. niżej).

¹⁶ AP Kosz., Reg.K., Acc. 16/44, Nr 39: Verzeichniss für die Reichs-Wahlkreise des Regierungs-Bezirk Cöslin in Ansicht genommenen Kandidaten zum Norddeutschen Reichstage.

W Tabeli 1 ujęto wyniki trzech pierwszych wyborów do Reichstagu: dwóch w 1867 roku – do parlamentu Związku Północnoniemieckiego (tzw. konstytucyjnego i kadencyjnego) i do Reichstagu II Rzeszy Niemieckiej w 1871 roku. Pierwsze wybory z 12 lutego 1867 roku w okręgu bytowsko-miastecko-sławieńskim przyniosły zdecydowane zwycięstwo konserwatyście von Blumenthalowi. Otrzymał on więcej głosów (9,8 tys.) niż razem wzięci jego konserwatywny konkurent i rywal prawicowo-liberalny (łącznie 8,5 tys.). Frekwencja wyborcza w okręgu była bardzo wysoka – w granicach około 75%¹⁷.

Kandydat konserwatywny forsowany przez junkierstwo odniósł zdecydowane zwycięstwo w Sławieńskim – największym powiecie okręgu, co przełożyło się na jego końcowy sukces. W obwodach wiejskich tego powiatu oddało na niego głosy 6592 wyborców, co stanowiło aż 67,2% wszystkich głosów, które uzyskał w całym okręgu¹⁸.

Wielkość poparcia dla kandydata prawicowo-liberalnego E. Hemptenmachera z Darłowa należy uznać ogólnie jako zastanawiająco wysokie, biorąc pod uwagę dominację liczebną elektoratu wiejskiego w okręgu (zwłaszcza w powiecie sławieńskim), znajdującego się pod przemożnym wpływem konserwatywno-zachowawczego dworu junkierskiego, pastorów i nauczycieli szkółek elementarnych, oddanych bez reszty pruskiej ideologii politycznej, państwowej i religijnej. Z dokładniejszej analizy wynika, że E. Hemptenmacher w obwodach wiejskich powiatu sławieńskiego zebrał 1617 głosów, co stanowiło 38,3% wszystkich głosów w okręgu¹⁹. W całym

---

¹⁷ Uzasadnienie dla przyjęcia takiego wskaźnika w Lindmajer (1999: 88 i 99, przyp. 37). Średnia dla całej federacji Związku Północnoniemieckiego to około 70%, w niektórych okręgach nawet do 90% (Czapliński, Galos, Korta 1990: 519).

¹⁸ Obliczenia na podstawie: Sch.K. 1867, Nr 8; „Bütower Kreisblatt” (dalej: Büt.K.) 1867, Nr 9: Bekanntmachung. Oceniając cały blok konserwatywny, wybory do Reichstagu kadencyjnego Związku Północnoniemieckiego z 12 lutego 1867 roku wygrała ukształtowana formalnie niedawno, na gruncie ogólnoniemieckim, frakcja starokonserwatystów, uzyskując 59 miejsc, natomiast tzw. wolni konserwatyści zdobyli 39 miejsc. Ostatecznie zwycięstwo w tamtych wyborach odnieśli narodowi liberałowie, dysponując 79 miejscami w Reichstagu (Winkler 2007: 187). Ten blok frakcyjny (lewica i prawica liberalna) przegrał w okręgu bytowsko-miastecko-sławieńskim, wystawiając kandydaturę E. Hemptenmachera. Zwycięstwo w tym okręgu kandydata konserwatystów stanowiło przeciwieństwo ogólnej liberalizującej tendencji i nastrojów politycznych nie tyle w całej federacji państw niemieckich – a konkretnie w Prusach. To była swoista zapowiedź walki (skutecznej) o miejsca w Reichstagu tutejszych wschodniopomorskich konserwatystów, którzy – okopani i „zabetonowani” na swoich pozycjach w roli miejscowych wiejskich liderów w kręgu pruskich konserwatystów – i teraz udowodnili swoją skuteczność, jak w dotychczasowej walce o zdobywanie foteli w drugiej izbie Landtagu (por. Lindmajer w tym tomie).

¹⁹ Obliczenia na podstawie: Büt.K. 1867, Nr 9. Sugestie co do przyczyn takiego poparcia w Lindmajer (1999: 90).

Tabela 1. Wybory do Reichstagu w okręgu bytowsko-miasteczko-sławieńskim w 1867 i 1871 roku

Lp.	Data wyborów	Frekwencja	Ogólna liczba ważnych głosów	Kandydat wybrany na posła	Przynależność partyjna	Liczba uzyskanych głosów	Główny kontrkandydat	Przynależność partyjna	Liczba uzyskanych głosów
1	12.02.1867	ok. 75%	18 681	hrabia von Blumenthal (wł. dóbr rycerskich Żukowo Sławieńskie i Janiewice)	partia konserwatywna	9 810	von Denzin z Dębczyna (pow. słupski) E. Hemptenmacher (radca handlowy i armator z Darłowa)	partia konserwatywna prawica liberalna	4 275 4 221
2	31.08.1867	ok. 40%	9 755	hrabia von Blumenthal (wł. dóbr rycerskich Żukowo Sławieńskie i Janiewice)	partia konserwatywna	9 026	E. Hemptenmacher (radca handlowy i armator z Darłowa)	prawica liberalna	328
3	3.03.1871	44%	11 274	von Below (wł. dóbr rycerskich Zeleskie)	partia konserwatywna	7 849	hrabia von Kleist (wł. dóbr rycerskich Tychowo k. Sławna)	partia konserwatywna	2 354

Źródło: AP Kosz., Reg.K., Acc. 16/44, Nr 39; Schlawe, den 14. Febr. 1867 (telegram); tamże: Schlawe, 4. Sept. 1867 (telegram), Coeslin, den 5. Sept. 1867; tamże: Coeslin, den 7. Sept. 1871; Büt.K. 1867, Nr 9, 37; Sch.K. 1867, Nr 8; Rumm.K. 1867, Nr 9, 37; Annales des Deutschen Reiches für Gesetzgebung, Verwaltung und Statistik, Jg. 1872, Leipzig, s. 294; Lindmajer 1999a: 88 i 99, przyp. 37.

okręgu ten prawicowy liberał z Darłowa uzyskał prawie takie samo poparcie, jak drugi kandydat konserwatystów – von Denzin (por. Tab. 1).

W pięciu miastach okręgu (Sławnie, Darłowie, Polanowie, Sianowie, Bytowie i Miastku) obaj kandydaci konserwatywni otrzymali taką samą liczbę głosów (1179) co kandydat liberałów (1185). Najbardziej „konserwatywnymi miastami” okazały się Bytów, a po nim Sławno (275 głosów na von Blumenthala, 100 na von Denzina). W Darłowie – największym w tym czasie mieście okręgu – na pierwszego konserwatystę oddano 107, a na drugiego zaledwie pięć głosów, liberał zaś otrzymał ich 222. Wygrał on z konserwatystami stosunkiem 2:1. W Sławnie na E. Hemptenmachera oddano nieco więcej głosów – 259, lecz było ich mniej niż uzyskali obaj konserwatyści junkierscy (375 głosów). W bardziej uprzemysłowionym Sianowie wygrał liberał stosunkiem 1,8:1, w rolniczym Polanowie też liberał, ale z nieznaczną przewagą (1,3:1)²⁰.

W drugich wyborach do Reichstagu Związku Północnoniemieckiego, które odbyły się 31 sierpnia 1867 roku, w okręgu wyborczym bytowsko-miasteczko-sławieńskim głosowało bez mała o połowę mniej uprawnionych niż poprzednio. Konserwatyści wytypowali teraz jednego kandydata – zwycięskiego sprzed siedmiu miesięcy von Blumenthala. Jego partyjny rywal, von Denzin, wystartował w okręgu słupsko-lęborskim, gdzie wygrał zdecydowanie (Lindmajer 1999a: 92, 100).

Pomimo niebywalej absencji wyborczej wygrana von Blumenthala z Żukowa-Janiewic była bardziej wskaźnikowo przekonująca, chociaż otrzymał o blisko 800 głosów mniej niż przed ponad pół rokiem. Na ogółem 9755 głosujących wyborców (ok. 40% uprawnionych) konserwatysta uzyskał 92,5%, prawicowego liberała E. Hemptenmachera poparło zaledwie 7,8% jego elektoratu z 12 lutego²¹.

Przed wyborami do Reichstagu II Rzeszy na początku marca 1871 roku w okręgu uprawnionych do głosowania było 25,5 tys., co stanowiło 18,8% ogółu zaludnienia²². Do wyborów przystąpiło o 1,5 tys. więcej osób w porównaniu z wykazaną wyjątkowo niską aktywnością elektoratu w poprzednich wyborach (por. Tab. 1). Jednak frekwencja wyniosła tylko 44%; najniższą spośród pięciu okręgów rejencji koszalińskiej odnotowano w słupsko-lęborskim – 36%²³.

²⁰ Dane i obliczenia na podstawie: Sch.K. 1867, Nr 8; Büt.K. 1867, Nr 9.

²¹ Dane i obliczenia na podstawie: zapisy z Rumm.K. 1867, Nr 37. Pozostałe głosy – w liczbie 401 – rozproszone na innych kandydatów.

²² Zbliżone wskaźniki w okręgach słupsko-lęborskim i szczecińskim, najniższy w biało-gardzko-świdwińsko-drawskim 16,9%. Obliczenia własne na podstawie: *Annalen des Deutschen Reiches für Gesetzgebung, Verwaltung und Statistik*, Jg. 1872, Leipzig, s. 294.

²³ Obliczenia własne na podstawie: *Annalen des Deutschen Reiches für Gesetzgebung, Verwaltung und Statistik*, Jg. 1872, Leipzig, s. 294.

Na liście kandydatów w okręgu bytowsko-miasteczko-sławieńskim znalazły się teraz aż 22 osoby, wśród nich 16 konserwatystów protestanckich. Liczyli się tylko dwaj – von Below, właściciel rozległych dóbr Zaleskie, i hrabia von Kleist, posiadacz dóbr Tychowo koło Sławna. Obaj zebrali łącznie 10 203 głosy, co stanowiło 90,5% wszystkich ważnych. Posłem do pierwszego Reichstagu II Rzeszy Niemieckiej został von Below, który otrzymał blisko 70% ważnych głosów w okręgu, podczas gdy von Kleist prawie 21%²⁴.

Liberałowie i teraz zupełnie się nie liczyli, zwłaszcza czterech z listy okręgu zapisanych jako lewicowo-liberalni (spod szyldu Partii Postępowej). Wśród nich był ponownie (i po raz ostatni) E. Hemptenmacher, który przegrał definitywnie (uzyskał zaledwie sześć głosów!). Zaznaczył swoją obecność jedynie prawicowo-liberalny kandydat z Berlina, urzędnik państwowy szczebla rejencyjnego (526 głosów – 4,7%)²⁵.

W wyborach 10 stycznia 1877 roku doszło po raz pierwszy do złamania monopolu skrajnych konserwatystów. Przy końcu 1876 roku zawiązała się dla okręgu bytowsko-miasteczko-sławieńskiego taktyczna koalicja zwolenników wolnych konserwatystów i ugrupowań liberalnych, w tym prawicy liberalnej (Nationalliberale)²⁶. Powstał 54-osobowy komitet, który nominował do wyborów w styczniu 1877 roku właściciela dóbr rycerskich w Jasieniu (pow. bytowski) Wilhelma F. Kettego²⁷. Ten kandydat

---

²⁴ AP Kosz., Reg.K., Acc. 16/44, Nr 39: Nachweisung der Candidaten für die Reichstags Wahlen im Regierungs-Bezirk Coeslin, 16.2.1871; tamże, ..., Coeslin den 7. September 1871; Lindmajer (1999: 95–96) o innych kandydatach z listy. Wyniki wyborów w pozostałych okręgach rej. koszalińskiej w *Annalen des Deutschen Reiches...*, s. 294. Obliczenia wskaźników własne.

²⁵ AP Kosz., Reg.K., Acc. 16/44, Nr 39: Nachweisung... 7. September 1871. Za liberała uważał się też zgłoszony na listę wyborczą małorolny chłop (budnik) z Bielkowa, który zapewne sam na siebie oddał głos (jeden głos w oficjalnym zestawieniu!).

²⁶ Wybory zostały przesunięte z 19 lutego 1876 roku na 10 stycznia 1877 roku. Rumm.K. 1876, Nr 51.

²⁷ W składzie tego komitetu byli, w większości obywatele miast okręgu (m.in. i to zastanawiające), obaj posłowie do parlamentu pruskiego – właściciele dóbr Ratajki (Ludendorf) i Dretynia (hr. von Königsdorff), posiadacze ziemscy w Karwicach, Noskowie, Ostrowcu, Kościernicy. Ze Sławna: dwaj członkowie magistratu, przewodniczący rady miejskiej, sędzia i radca sądu powiatowego, notariusz, dwaj nauczyciele progimnazjum (w tym rektor dr Becker), pastor, inspektorzy – kolejowy, dwaj budowlani i kupiec. Z Darłowa: radca handlowy Hemptenmacher, konsul John, radca filii sądu powiatowego, naczelnik poczty, dwaj kupcy i rzemieślnik. Z Polanowa: dwaj kupcy i intrologator. Z Sianowa: burmistrz, radca filii sądu powiatowego, nadleśniczy oraz dwaj najwięksi pracodawcy – właściciele fabryk August Kolbe i Robert Kolbe. Według Rumm.K 1877, Nr 1. W. Kette zasiadał w Izbie Poselskiej Sejmu Pruskiego w kadencji 1873–1876, wybrany w okręgu łęborsko-bytowsko-słupskim.

(zwolennik wolnych konserwatystów)²⁸ wygrał, pokonując już w pierwszej turze konserwatystę, rotmistrza Nikolasa G. von Belowa, właściciela dóbr Zaleskie; na 12 216 ważnych głosów (frekwencja ok. 50%) uzyskał ponad 6,8 tys., von Below blisko 5,4 tys.²⁹ W. Kette zgromadził 36,5% wszystkich głosów, jakie padły na ten blok wyborczy w pięciu okręgach rejencji koszalińskiej³⁰.

W związku ze skróceniem kadencji tego sejmiku Kette piastował funkcję poselską tylko przez 17 miesięcy. To wydarzenie, jak i utrzymujące się poparcie dla liberalno-demokratycznych tendencji w kolejnych (przyspieszonych) wyborach 30 lipca 1878 roku uaktywniło bardziej już spolaryzowaną scenę polityczną w okręgu, zwłaszcza w powiecie sławieńskim. Darłowskie bogatsze środowisko mieszczańsko-kupieckie związane zawodowo z handlem morskim (na czele z Hemptenmacherem), bardziej otwarte na świat i dążące do większej liberalizacji (tj. wolności) także w wymiarze działalności społeczno-politycznej inicjowało antykonserwatywne poczynania. Tu ujawniła się najbardziej aktywna i mobilna niewielka grupa polityków proliberalnych organizująca dyskusje i zebrania przedwyborcze³¹, gotowa na kompromisy (nawet z wolnokonserwatystami), byle tylko pogorszyć notowania partii skrajnych konserwatystów. To uważano za obiektywnie konieczne, za wyraz potrzeby ambitnej konfrontacji z przeciwnikami politycznymi na lokalnym „podwórku”. Szukano kandydatów na posłów spoza własnych szeregów, gdy wycofał się radca handlowy E. Hemptenmacher po „katastrofie” w drugich wyborach 1867 roku, typowany zaś inny znany darłowianin, konsul John, długo zwlekał, by w końcu nie wystartować w wyborach³². Na scenie pozostał W. Kette z Jasienia (forsowany przez regionalną frakcję wolnokonserwatystów), a także wytypowany przez narodowych liberałów właściciel dóbr rycerskich i radca sądu ziemskiego w Koszalinie Robert Hildebrandt, poseł w dwóch kadencjach od 1873 roku z okręgu kołobrzESCO-koszalińsko-bolickiego³³.

---

²⁸ Ugrupowanie tzw. wolnokonserwatystów (inaczej Partia Rzeszy) to powstały w 1867 roku odłam Partii Konserwatywnej istniejącej w Prusach od 1866 roku. Obie te partie tworzyły blok konserwatywno-protestancki.

²⁹ Rumm.K. 1877, Nr 3. N.G. von Below: w Izbie Poselskiej sejmiku pruskiego, w Reichstagu 1878–1881 z okręgu Lębork–Bytów–Słupsk (Mann 1988).

³⁰ Obliczenia na podstawie: Rumm.K. 1877, Nr 3; „Monatshefte zur Statistik des Deutschen Reichs” 1879, Juni-Heft, s. 8.

³¹ Ożywienie na tym polu ujawniło się zwłaszcza po dość optymistycznych wynikach podczas wyborów w miastach powiatu w 1881 roku (por. Tab. 2).

³² AP Kosz., Reg.K., Acc. 16/44, Nr 39: Schlawe den 28. October 1884.

³³ AP Kosz., Reg.K., Acc. 16/44, Nr 39: Schlawe, 5. October 1881; Mann (1988).

Konserwatyści znaleźli nowego kandydata na posła do Reichstagu z okręgu, który miał zagwarantować zwycięstwo. Był nim major rezerwy Adolf von Massow, właściciel dóbr rycerskich Trzcinno (pow. miasteczki). Wówczas zasiadał w Izbie Deputowanych Pruskiego Landtagu (1879–1882) jako poseł z okręgu miasteczko-sławieńskiego³⁴. Energiczna kampania w latach 1881 i 1884 przyniosła mu zwycięstwo. W wyborach 1881 roku na 12 357 ważnych głosów (frekwencja ok. 50%) A. von Massow zebrał blisko 7,9 tys. (63,7%), R. Hildebrandt 4,4 tys. (35,7%)³⁵. Mobilność liberałów spadała; w 1884 roku do urn poszło mniej wyborców, zwłaszcza w miastach, jak widać na przykładzie danych w Tabeli 2. Przewaga Massowa nad Hildebrandtem była teraz więcej niż przekonująca. Na ogółem 11,5 tys. ważnych głosów w okręgu von Massow uzyskał 9 tys. (78,5%), Hildebrandt 2,4 tys.³⁶.

Tabela 2. Wybory do Reichstagu w miastach powiatu sławieńskiego w 1881 i 1884 roku

Miasto	Liczba uprawnionych		Liczba oddanych głosów		Liczba głosów na konserwatystę A. von Massowa		Liczba głosów na kandydata liberalów R. Hildebrandta	
	1 881	1 884	1 881 ^x	1 884 ^{xx}	1 881	1 884	1 881	1 884
Polanów	480		143	146	67	93	75	53
Darłowo	1 096		716	557	72	138	630	419
Sławno	946		475	266	113	130	359	136
Sianów	487		322	288	19	29	303	254
Ogółem	3 009	ok. 3 000	1 656	1 257	271	390	1 367	862
Między rokiem 1881 a 1884 przybyło/ubyło wyborców			minus 399		plus 119		minus 505	

^x – średnia frekwencja 55%; ^{xx} – średnia frekwencja około 42%. Inne adnotacje: w 1881 roku 4 głosy nieważne i 15 głosów na innych kandydatów, w 1884 roku 5 głosów na innego kandydata.

Źródło: opracowano na podstawie: AP Kosz., Reg.K., Acc. 16/44, Nr 39: Schlawe den 28. October 1884.

Konserwatysta Adolf von Massow wygrał tak znacząco, ponieważ za nim zdecydowanie opowiedzieli się wyborcy w powiecie miasteczkim oraz wieś powiatu sławieńskiego. W 1884 roku w tym powiecie ważne głosy oddało tylko około 7 030 wyborców na 14 120 uprawnionych, zatem frekwencja wyniosła 49,8%. Licząc odrębnie, w miastach powiatu odnoto-

³⁴ AP Kosz., Reg.K., Acc. 16/44, Nr 39: Schlawe, 5. October 1881; Mann (1988).

³⁵ Dane i obliczenia wg: Rumm.K. 1881, Nr 44.

³⁶ Dane i obliczenia wg: Büt.K. 1884, Nr 46.

wano jeszcze niższą frekwencję – około 42%; głosowało o 14% mniej wyborców niż w 1881 roku³⁷.

Interesujące są statystyki z wyborów w 1881 i 1884 roku, uwzględniające tylko miasta powiatu sławieńskiego. Zawarto je w Tabeli 2. Są to dane o poparciu dla tych samych kandydatów – konserwatysty A. von Massowa i reprezentanta koalicji wolnokonserwatystów z narodowymi liberałami i wolnomyślnymi (Deutsche Freisinnige Partei) wskazujące jednoznacznie (przy średniej frekwencji dla wszystkich miast 55% w 1881 roku i zaledwie ok. 42% w 1884 roku), że konserwatyście najbardziej sprzyjali wyborcy w Polanowie (1881 rok 47%, a w 1884 roku 64% oddanych głosów). W uprzemysłowionym Sianowie, gdzie na polityczne wybory oddziaływało zapewne silne środowisko proliberalne z pobliskiego Koszalin, na liberała w 1881 roku oddano 16 razy więcej głosów niż na konserwatystę, w 1884 roku – 9 razy więcej. W Sławnie w 1881 roku kandydat liberałów uzyskał trzykrotną przewagę, a w 1884 roku odnotowano niemal równowagę poparcia dla obu kandydatów. Ten regres nałożył się na niebywałą absencję wyborczą (prawdopodobnie poniżej 30%). W Sławnie w 1884 roku głosowało zaledwie 266 uprawnionych (z ich ogólnej liczby w granicach 950), czyli o 44% mniej niż trzy lata wcześniej. Więcej osób wzięło udział w wyborach, na przykład w Sianowie, mimo że mogących głosować było tam o połowę mniej niż w powiatowym Sławnie.

Na tym tle Darłowo można określić (przełom lat 70. i 80. XIX wieku) jako lokalny ośrodek bardziej zróżnicowanego życia politycznego nie tylko w okręgu wyborczym (na tle pozostałych miast), lecz w całym regionie prowincji pomorskiej na wschód od Góry Chełmskiej, gdzie oczywiście zaczął – gospodarczo i ludnościowo – dominować Słupsk, coraz bardziej liberalny, a do końca XIX wieku o dość wyraźnych wpływach Partii Socjaldemokratycznej (SPD)³⁸. W Darłowie w 1881 roku na liberała głosowało 88% wyborców (frekwencja ponad 65%), a trzy lata później 75% przy zmniejszonej mobilności do głosowania o 22%³⁹. Regres pod tym względem nie był chwilowy, wręcz przeciwnie. Proliberalizm zamierał nadal i to gwałtownie, nie tylko w Darłowie.

Od wyborów w 1881 roku w okręgu bytowsko-miasteczko-sławieńskim rozpoczęła się wieloletnia kariera polityczno-parlamentarna konserwaty-

---

³⁷ AP Kosz., Reg.K., Acc. 16/44, Nr 39: Schlawe den 28. October 1884; tamże: Schlawe den 28. September 1884. Obliczenia wskaźników własne.

³⁸ W ostatnich wyborach do Reichstagu przed wybuchem I wojny światowej (12 stycznia 1912 roku) na socjaldemokratów w tym mieście oddało głos 30,9% uprawnionych (średnia dla Rzeszy to 34,8%). Na pierwszym miejscu znalazła się Fortschrittliche Volkspartei (43,3%) (Pagel 1977: 54).

³⁹ Obliczenia na podstawie danych w Tabeli 2.

sty Adolfa von Massowa. Okręg znalazł się w okowach sprawnej i wciąż gwałtownej propagandy lokalnych komórek rozbudowywanej od końca 1866 roku partii konserwatywnej, którą energicznie podtrzymywał i rozprzestrzeniał na wsi (zwłaszcza sławieńskiej) od 1893 roku najistotniejszy polityczny partner konserwatystów – Związek Rolników (por. niżej) w obronie zwartości i wartości prusko-niemieckiej ojczyzny, tronu królewsko-cesarskiego oraz należnego miejsca w życiu publicznym (nie tylko z ambony) dla państwowego Kościoła ewangelickiego⁴⁰.

Trzy następne wybory do Reichstagu (1887, 1890 i 1893 rok) także wygrał A. von Massow. W 1887 roku jego głównym rywalem był ponownie posiadacz ziemski, z zawodu radca sądowy, R. Hildebrandt z Koszalina. Po raz kolejny (trzeci z rzędu) ten kandydat z zewnątrz, reprezentujący raczej uduchowioną i tylko taktyczną koalicję lewicy liberalnej ze stronnictwem wolnokonserwatystów, mało zatem czytelną również dla potencjalnych wyborców w miastach okręgu, przegrał. Zniechęcenie i wszechobecna także tutaj przed każdymi wyborami indoktrynacja prasowo-propagandowa konserwatystów przyniosły wymierne efekty, wzmacniając zapewne skłonności do bardziej patriotycznego (w duchu tradycjonalizmu) przewartościowania postaw wobec zręcznie eksponowanych wyzwania i mnożących się zagrożeń, przed jakimi ponoć stanęła cesarska II Rzesza, jej władca oraz kanclerz (Otto von Bismarck), który mimo to z dużą dozą przezorności politycznej wprowadził na użytek niemieckiego „świata pracy” znaczące ustawodawstwo socjalne⁴¹.

Frekwencja w wyborach 1887 roku wyniosła 60,2% dla całego okręgu, odrębnie liczona dla powiatu sławieńskiego to 59,3%. Spośród uprawnionych w okręgu 24,8 tys. udział wzięło 14,9 tys. osób, z tego prawie 8,6 tys. w powiecie sławieńskim na 14,5 tys. ogółem⁴². W trzech miastach powiatu sławieńskiego – Darłowie, Sławnie i Polanowie – przy wyraźnie mniejszym udziale w wyborach, z wyjątkiem Sławna (w porównaniu z 1884 rokiem), R. Hildebrandt okazał się osobą nieznaną, bowiem uzyskał w ko-

⁴⁰ „Odpowiednie” stronnictwa polityczne, a były to wyłącznie różne odcienie pruskiego (niemieckiego) konserwatyzmu, znalazły się od 1871 roku pod szczególną „opieką” ważnych instytucji i resortów centralnych. Na przykład pruski minister spraw wewnętrznych (1881–1888) R. von Puttkamer wydał wiele rozporządzeń nakazujących pruskim urzędnikom państwowym (w tym landratom) wspieranie w czasie parlamentarnych kampanii wyborczych (do pruskiego Landtagu i do Reichstagu) kandydatów związanych z partiami konserwatywnymi (Kucharczyk 2020: 595–596).

⁴¹ Były to, operując skrótowo, decyzje Reichstagu (dotyczące robotników fabrycznych; robotnicy rolni zostali pominięci) o ustawowym ubezpieczeniu dla chorych (1883 rok), o ubezpieczeniu od wypadków (1884 rok), na starość i dla inwalidów (1889 rok) (por. Engelmann 1984: 462; 1976: 340).

⁴² Dane (tu w zaokrągleniu) i obliczenia na podstawie: Sch.K. 1887, Nr 22: 103.

lejności 12, 5 i 21 głosów, podczas gdy A. von Massow odpowiednio: 384, 340 i 87. W Sianowie na liberała zagłosowało 180 osób, na konserwatystę 108⁴³. Poparcie konserwatysty w całym okręgu wyniosło aż 91,5% (13,6 tys. głosów). W powiecie sławieńskim było ono najmniejsze – 88,7%. Liberal w całym okręgu uzyskał zaledwie 885 głosów, z tego 858 w powiecie sławieńskim⁴⁴.

Decyzje co do kandydata bloku liberalnego, który zmierzył się z A. von Massowem w wyborach 1890 i 1893 roku, zastanawiają. Sięgnięto najpierw po polityka lewicy liberalnej, z pierwszego niemal szeregu działaczy w wymiarze ogólnoniemieckim, Rudolfa Virchowa – zdeklarowanego przeciwnika kanclerza O. von Bismarcka⁴⁵. W 1890 roku to nazwisko niewiele znaczyło w prowincji pomorskiej, ale tendencja proliberalna dość wyraźnie się uwidoczniła, chociaż nie w całym okręgu wyborczym. Na przykład w powiecie bytowskim R. Virchow otrzymał pięć razy mniej głosów niż konserwatysta Massow. Dali o sobie znać głównie wyborcy z miast powiatu sławieńskiego. Z ogółem 13,9 tys. oddanych głosów w okręgu (54,3% uprawnionych) von Massow otrzymał blisko 9,8 tys., tj. 70,5%, R. Virchow 3,4 tys., co stanowiło 24,4% głosujących⁴⁶. Wzrost popularności dla liberalizmu potwierdziły kolejne przyspieszone wybory do Reichstagu 15 czerwca 1893 roku. Odtąd można mówić o utrwalaniu się takiej politycznej tendencji (na dość wysokim poziomie wskaźnika wyborczego), która stała się w końcu XIX i na początku XX wieku wyraźnym składnikiem życia politycznego w tej oddalonej wschodniej części prowincji pomorskiej (Lindmajer 1998: 11). Po raz pierwszy zaznaczyli tu również swoją obecność socjaldemokraci (por. niżej). Wobec nowego wyzwania liberałów w 1893 roku ludzie von Massowa zdawali się mieć na baczności. Pojawił się bowiem ponownie (od 1867 roku) rodzimy kandydat (z frakcji wolnomyślnych), szanowany darłowanin G. Schiffmann – kupiec i armator⁴⁷. Poszła w ruch lokalna propaganda agitacyjna dynamizowana dzięki ścisłej współpracy konserwatywnego związku – obejmującego powiaty

⁴³ AP Kosz., Reg.K., Acc. 16/44, Nr 39: telegram ze Sławna do prezydenta rejencji z 21 II 1887.

⁴⁴ Obliczenia na podstawie: Sch.K. 1887, Nr 22: 103.

⁴⁵ Rudolf Virchow (ur. w Świdwinie 13 X 1821 roku), współzałożyciel niemieckiej Partii Postępowej (Fortschrittliche Partei) w 1861 roku. Poseł w pruskim Landtagu od kadencji w 1862 roku i w Reichstagu II Rzeszy (1890–1893). Z wykształcenia i zawodu lekarz, już wówczas o światowym rozgłosie jako współtwórca patologii komórkowej (zwłaszcza jej działu – histopatologii) (por. Lindmajer 1979).

⁴⁶ Dane i obliczenia na podstawie: Sch.K. 1890, Nr 18.

⁴⁷ AP Kosz., Reg.K., Acc. 16/44, Nr 217: Schlawe den 7. Juni 1893; Wielopolski (1965: 151).

miasteczki i sławieński – z już rozbudowywaną okręgową strukturą Związku Rolników⁴⁸.

Massow ponownie – po raz ostatni – wygrał, lecz jego przewaga nad obywatelem Darłowa była nieznaczna, licząc zbiorcze dane z okręgu. Zaznaczyła się też, miejscami, przewaga liberała nad konserwatystą, nie tylko w miastach powiatu sławieńskiego, ale i w powiecie bytowskim⁴⁹. W całym okręgu G. Schiffmann otrzymał prawie 41% ważnych głosów (frekwencja wyborcza wyniosła niemal 61%) (Lindmajer 1998: 12).

Konserwatyści i działacze Związku Rolników szczególnie w okręgu bytowsko-miasteczko-sławieńskim przed wyborami do Reichstagu w 1898 roku musieli dość niespodziewanie podjąć walkę z nieznanym dotąd przeciwnikiem. Po wycofaniu się von Massowa konserwatyści postawili na radcę urzędowego z Janiewic, Kutschera, pełniącego wówczas funkcję przewodniczącego oddziału Związku Rolników w całym okręgu wyborczym⁵⁰. Naprzeciw niego stanął założyciel i przewodniczący (od września 1896 roku) ponadprovincialnej organizacji wiejskiej – Związku Chłopskiego „Północny Wschód” (Bauernverein „Nordost”) – W. Steinhauer ze wsi Młynary koło Koszalina⁵¹. Doszło do nawiązania istotnej współpracy między „Nordostem” a działaczami regionalnymi jednej z frakcji lewicy liberalnej – Zjednoczenia Wolnomyślnych (Freisinnige Vereini-

---

⁴⁸ W grupie inicjatywnej tych sojuszników znaleźli się, od początku kampanii wyborczej 1893 roku, między innymi właściciele ziemscy z Borkowa (v. Natzmer), Dobrzęcina, Gologóry, Kopania, Janiewic, Iwęcina, Żegocina (v. Blumenthal), przedsiębiorcy z Warcina (Westphal), Darłowa (Pluentsch), Sławna (Borchardt) i ze Sławna Orlich (AP Kosz., Reg.K., Acc. 16/44, Nr 217. Drukowana odezwa przedwyborcza).

⁴⁹ W tym powiecie Schiffmann uzyskał 1407 głosów, a Massow 1055 (na 2835 ważnych) (AP Kosz., Reg.K., Acc. 16/44, Nr 217: Bütow, den 26ten April 1898).

⁵⁰ Lindmajer 1998: 5; AP Kosz., Reg.K., Acc. 16/44, Nr 217: Schlawe, den 24ten April 1898.

⁵¹ Zjazd założycielski Związku Chłopskiego „Północny Wschód” odbył się w Koszalinie 6 września 1896 roku w obecności ponad 400 „posiadaczy chłopskich” (bäuerlichen Besitzern) z prowincji pomorskiej, brandenburskiej i zachodniopruskiej. Celem było zbudowanie samodzielnej organizacji chłopskiej, niezależnej od Związku Rolników, reprezentującej polityczne, gminne (komunalne) i gospodarcze interesy wszystkich mieszkańców wsi, w szczególności średnio- i małorolnych gospodarzy, a więc drobnotowarową wieś chłopską. Czuła się ona rozczarowana obojętnością partyjnych i zawodowych przywódców Związku Rolników hołdującym egoizmowi agrariuszy, dalekich od zabiegów o poprawę prawnych i materialnych podstaw egzystencji ludzi wsi najmniej zasobnych w ziemię. Zjazdowi przewodniczył jego inicjator W. Steinhauer, właściciel dużego gospodarstwa (Hefbesitzer) i młyna we wsi Młynary w powiecie koszalińskim. Został wybrany na przewodniczącego Związku Chłopskiego, a skarbnikiem wybrano H. Rubowa, właściciela folwarku w Świeszynie – także w powiecie koszalińskim. Blżej o genezie, zjeździe założycielskim „Nordostu”, statutowym programie, przykładach rozwoju organizacyjnego, o początkach agitacji i propagandowej działalności (Lindmajer 1999b).

gung). Pod tym szyldem W. Steinhauer wystartował w kampanii wyborczej 1898 roku⁵².

Od pewnego czasu trwała nasilająca się kampania dezawuowania „Nordostu” przez Związek Rolników – tej jawnej konkurencyjnej chłopskiej formacji społeczno-zawodowej, nieukrywającej swoich zainteresowań oraz aspiracji politycznych. W Sławnie i powiecie sławieńskim w 1897 roku odbywały się – propagowane w prasie – „uświadamiania” o zagrożeniach ze strony „Nordostu” (Lindmajer 1999b: 301–302).

Dwa miesiące przed wyborami w konserwatywnym dzienniku regionu „Zeitung für Hinterpommern” mobilizowano elektorat okręgu bytowsko-miastecko-sławieńskiego do masowego udziału w wyborach, żeby już w pierwszej turze wyeliminować głównego przeciwnika. Roztaczano ponury obraz zwycięstwa wiejskiego liberała w tym okręgu, gdyby doszło do drugiej tury wyborczej wskutek jego poparcia przez kilkuset Polaków (w powiecie bytowskim). Nie wyobrażano sobie uzależnienia od nich politycznego rozstrzygnięcia w nadchodzących wyborach, niezgodnego z utrwalonymi wartościami. Otwarcie prorokowano: „To byłaby zdrada waszej niemieckości i waszej pruskiej ojczyzny”⁵³.

Nic nie zapowiadało eskalacji ostrości w nadchodzącej kampanii wyborczej. Landrat powiatu sławieńskiego (jako okręgowy komisarz wyborczy) informował w przesyłanych raportach o nasilonej agitacji działaczy Związku Chłopskiego, głównie na swoim terenie (marzec–kwiecień 1898 roku), podkreślając odczuwalną przychylność dla tej organizacji i jej kandydata tylko w Darłowie⁵⁴.

Po pięciokrotnych zwycięstwach A. von Massowa (1881, 1884, 1887, 1890 i 1893) wśród konserwatystów partyjnych i ze Związku Rolników w okręgu wyborczym bytowsko-miastecko-sławieńskim zapanowała konsternacja. Wybory w dniu 16 czerwca 1898 roku nie przyniosły bowiem oczekiwanego rozstrzygnięcia; Kutscher otrzymał 47,9% ważnych głosów w okręgu, W. Steinhauer – 46%⁵⁵. Druga tura wyborcza odbyła się już 24 czerwca. Nowa kampania prasowa i ulotkowa (zawłaszczona przez

---

⁵² AP Kosz., Reg.K., Acc. 16/44, Nr 217: Schlawe, den 24ten April 1898; Lindmajer (1999b: 297–298).

⁵³ „Zeitung für Hinterpommern. Stolper Wochenblatt” 1898, Nr 90 (z 19 kwietnia).

⁵⁴ AP Kosz., Reg.K., Acc. 16/44, Nr 217: Schlawe, den 24ten April 1898. Landratem sławieńskim był Heinrich von Below – właściciel majątku Stawiska (1892–1905).

⁵⁵ Obliczenia na podstawie: Sch.K. 1898, Nr 53. Tamże wyniki uzyskane przez innych kandydatów na posła z tego okręgu. Jednym z nich był redaktor W. Kulerski, wydawca wielonakładowej i poczytnej „Gazety Grudziądzkiej”, kandydat mniejszości polskiej zamieszkałej w okręgu (pow. bytowski) (AP Kosz., Reg.K., Acc. 16/44, Nr 217: Bütow, den 26ten April 1898).

konserwatystów) była zatem bardzo krótka – pośpieszna, nerwowa i pełna napięcia, ostra z obu stron, z sięganiem po preparowanie plotek celem skompromitowania przeciwnika, czego dotąd społeczność Sławieńskiego nie doświadczyła (zob. Lindmajer 1999b: 301–302).

Konserwatyści sięgali też po znane już środki i metody propagandy, chcąc tym razem pewnego zwycięstwa nad W. Steinhauerem. Usiłowali pobudzić i wzmocnić wśród wyborców ducha odpowiedzialności za „pomorską ojczyznę”, ożywić prusko-niemiecki patriotyzm spod jednoczącego znaku króla-cesarza i protestantyzmu, uzmysławiając im, że w przypadku gdy nie zjawią się liczniej przy urnach, żeby poprzeć kandydaturę Kutschera, to liberał i „Nordostler” W. Steinhauer wygra, bowiem tym razem będą na niego głosować Polacy i socjaldemokraci, „a z jednymi i drugimi nigdy nie należy się bratać”⁵⁶.

Do wyborów 24 czerwca 1898 roku poszło w okręgu o 2,7 tys. osób więcej niż w pierwszej turze osiem dni wcześniej. Ogółem oddano 21 401 ważnych głosów. Znikomą większością posłem do Reichstagu został wybrany przewodniczący „Nordostu”. Otrzymał on jedynie 381 głosów więcej od konserwatysty – 10 891 (50,89%), Kutscher – 10 510. W powiecie sławieńskim W. Steinhauer nie wygrał – otrzymał 5788 głosów, a za Kutscherelem głosowało 6621 osób (różnica 833)⁵⁷. W powiecie miasteczkim konserwatysta wygrał różnicą zaledwie 21 głosów. Sprawdziły się przewidywania i obawy konserwatystów co do postawy kilkuset potencjalnych wyborców w powiecie bytowskim, gdzie znaczny odsetek mieszkańców stanowiła nadal ludność kaszubsko-polska (13% w 1895 roku, 16,6% w 1905 roku) (Lindmajer 1998: 15). Na Bytowszczyźnie – w najmniejszym powiecie okręgu – W. Steinhauer wygrał różnicą ponad 1,2 tys. głosów (2493 do 1258), których nie zniwelowali wyborcy konserwatysty w obu większych powiatach okręgu, zwłaszcza w sławieńskim⁵⁸.

Od wyborów w 1903 roku nastąpił kolejny punkt zwrotny w politycznej batalii o „rząd dusz” nad elektoratem w okręgu bytowsko-miasteczko-sławieńskim. Trudno ocenić (nie mając źródłowej dokumentacji) działalność W. Steinhauera jako posła i znaleźć konkretne potwierdzenie o rodzaju jego obecności w życiu politycznym wśród swoich wyborców w latach 1898–1903. Przewodniczący „Nordostu” ponownie zabiegał o mandat do Reichstagu w 1903 roku. Tym razem mobilizacja środowisk konserwatystów była bardziej powszechna. Ich poprzedni, przegrany, kandydat Kutscher nie był brany pod uwagę. Jego miejsce zajął Hubert von

⁵⁶ Sch.K. 1898, Nr 55. Drukowany „manifest” przedwyborczy.

⁵⁷ Sch.K. 1898, Nr 58 (i obliczenia własne); Rumm.K. 1898, Nr 51 i 52.

⁵⁸ Na podstawie: Rumm.K. 1898, Nr 51.

Michaelis, właściciel dóbr ziemskich Kwasowo nieopodal Sławna. Imponująco wręcz wygląda lista ówczesnego komitetu wyborczego okręgu na rzecz forsowania tego kandydata⁵⁹. Zawiera 104 nazwiska, w tym prawie 80 z powiatu sławieńskiego, z tego 22 to mieszkańcy trzech miast⁶⁰, 55 pochodzi z 34 wsi⁶¹. Wśród wiejskich członków komitetu przeważali – co oczywiste – posiadacze ziemi, licząc od gospodarzy chłopskich (tych było najmniej), wielkochłopskich (Bauerhofbesitzer), po właścicieli dóbr rycerskich. Podkreślenia wymaga coś bardziej istotnego z zakresu specyfiki geografii politycznej powiatu sławieńskiego. Spośród 34 wsi powiatu reprezentowanych w Komitecie 25 leżało w północnej jego części, między morską linią brzegową a główną szosą pomorską (Koszalin–Sławno–Słupsk), a więc w regionie o lepszych glebach i wyższej kulturze rolnej. Na terenie tym korzystniejszy był też wskaźnik w posiadaniu ziemi przez średnie i duże gospodarstwa chłopskie, które wyłoniły się do połowy XIX wieku w trwającym przez kilka dziesięcioleci procesie uwłaszczeniowym obejmującym rozległe włości dawnej państwowej domeny darłowskiej, swego czasu największej na Pomorzu Zachodnim. Z tych wsi pochodziło 44 członków komitetu na 55 wszystkich wiejskich reprezentantów partii konserwatywnej i Związku Rolników powiatu sławieńskiego (80%)⁶². Taka formalna, niemalże skoncentrowana, mobilizacja w jakimś sensie potwierdziła teraz wartość przekonania „rodzimych analityków politycznych” (z 1898 roku) o szczególnej i godnej naśladowania predyspozycji „odważnych”, „uczciwych” i „zacnych patriotów”, tj. chłopów „w domenie darłowskiej”, dających przykład budowania skutecznej „zapory” przeciwko „wyborczej zмовie wolnomyślnych i Polaków”⁶³. Zaangażowani na rzecz konserwatysty działacze z miast reprezentowali różnorodność zawodową. Na przykład ze Sławna nie było żadnego utrzymującego się z działalności rolniczej, tylko dwóch kupców, dwóch handlarzy bydłem, królewski administrator leśny, lekarz weterynarii, rentier oraz przedsiębiorca budowlany, właściciel mleczarni i dyrektor browaru⁶⁴.

⁵⁹ Odezwa wyborcza („auf zur Reichstagswahl!!!”), Schlawe-Bütow-Rummelsburg, im Juni 1903. Tekst o zagrożeniach, jakie niesie polityczno-gospodarczy program liberałów. Inzerowane: AP Kosz., Reg. K., Acc. 16/44, Nr 217.

⁶⁰ Zwraca uwagę brak reprezentanta z Sianowa; ze Sławna było 10, z Darłowa 8, z Polanowa 4. Obliczenia według odezwy wyborczej (jw.).

⁶¹ Najwięcej z Postomina – 4, po 3 z Boleszewa, Krağu, Naćmierza, Pieńkowa, Ruska. Wyliczenie według odezwy wyborczej (jw.).

⁶² Wnioski z analizy własnej rejestru miejscowości w odezwie wyborczej (jw.) i mapy powiatu.

⁶³ „Zeitung für Hinterpommern. Stolper Wochenblatt” 1898, Nr 90 (19 IV).

⁶⁴ Zestawienie na podstawie odezwy wyborczej (jw.). Z Darłowa: trzech rentierów, trzech właścicieli ziemskich, dwóch kupców i duchowny – superintendent (zwierzchnik synodu

W. Steinhauer tym razem przegrał i to w pierwszym terminie. W całym okręgu konserwatysta H. von Michaelis w 1903 roku otrzymał 11,6 tys. głosów (na 21,2 tys. ważnych), co stanowiło 54,6%, W. Steinhauer 8,5 tys. (38,7%)⁶⁵. Poparcie dla „wolnomyślnego liberała” i szefa „Nordostu” (organizacji wykazującej już raczej symptomy regresu) spadło więc o 11% w porównaniu z notowaniami, jakie uzyskał on w drugiej turze wyborczej pięć lat wcześniej. To była wyraźna porażka, ale nie klęska polityczna. W okręgu utrzymywał się, jak widać, wysoki odsetek elektoratu lewicowo/centrowo-liberalnego. W 1903 roku zagroził on jeszcze dość poważnie frakcji konserwatywnej. Później było tylko gorzej dla kandydatów z kręgu opcji liberalnej. W. Steinhauer już więcej nie pojawił się na scenie przedwyborczej, a „Nordost” uległ dalszej marginalizacji (Lindmajer 1999b: 304).

W ostatnich dwóch wyborach do Reichstagu przed wybuchem I wojny światowej – w 1907 i 1912 roku – konserwatyści nie zawiedli się na swoim sprawdzonym kandydacie H. von Michaelisie. Była to pierwszoplanowa postać z politycznego i towarzyskiego świata ważnych sfer ziemiaństwa sławieńskiego, znana w szerokich kręgach parlamentarnych. Na początku XX wieku zasiadał nie tylko jako poseł w Reichstagu, lecz także jako deputowany w Izbie Przedstawicielskiej sejmiku pruskiego⁶⁶. Nie miał on zatem problemów z wyraźnym zdystansowaniem nowych „twarzy” nominowanych przez lewicę liberałów (spod partyjnego znaku Zjednoczenia Wolnomyślnych – *Freisinnige Vereinigung*), również spoza wyborczego okręgu bytowsko-miastecko-sławieńskiego. Przekonujące było zwłaszcza zwycięstwo tego konserwatysty w 1907 roku nad liberałem Judasem, rektorem szkoły średniej w Kołobrzegu, w stosunku wskaźnikowym 67,1% do 24% (16,2 tys. i 5,8 tys. głosów)⁶⁷. Przykładowo, kandydat Niemieckiej Partii Konserwatywnej w sąsiednim okręgu słupsko-lęborskim uzyskał poparcie 77,2% wyborców, liberał tylko 18,8% (Pagel 1968: 101). Także w tym regionie zdecydował dominujący liczebnie elektorat wiejski. Polityczny liberalizm dał o sobie znać w miastach, gdy pojawili się

---

darłowskiego). Był to pastor parafii Darłowo (od 1891 roku) Friedrich Karl Ludwig Theodor Leesch (Müller 1912: 327–328). Z Polanowa: dwóch kupców, właściciel ziemski i rzemieślnik (ślusarz). Dla porównania: z Bytowa – właściciel ziemski, dwóch rzemieślników, dwóch właścicieli fabryk, notariusz, lekarz powiatowy, nauczyciel, redaktor – wydawca gazety, kupiec.

⁶⁵ Sch.K. 1903, Nr 54 (obliczenia własne).

⁶⁶ Reichs- und Landtagsabgeordneter. Sch.K. 1908, Nr 40: 216 (zob. Lindmajer w tym tomie).

⁶⁷ Bericht über die Verwaltung und den Stand der Gemeindeangelegenheiten der Stadt Schlawe im Geschäftsjahr 1906: 27 (sprawozdanie opublikowane po wyborach, które odbyły się 25 stycznia 1907 roku) (Lindmajer 1999b: 304, przyp. 59).

nowi kandydaci, nawet ze środowiska inteligenckiego spoza okręgu bądź rodzimi, przykładni i szanowani ludzie sukcesu w pozarolniczej działalności gospodarczej. W wyborach na początku 1907 roku frekwencja w Sławnie wyniosła 80%. Konserwatysta i liberał uzyskali w tym mieście identyczny wynik – po 42,8% ważnych głosów⁶⁸. Zakładam, że w pozostałych miastach powiatu sławieńskiego – w Darłowie, a zwłaszcza w wyraźnie dotąd antykonserwatywnym Sianowie – liberał odniósł zwycięstwo. Do takiego wniosku upoważnia wzrastający w kilku następnych latach trend proliberalny (nurt lewicowy) we wschodnich powiatach rejencji koszalińskiej. Potwierdziły to wybory do Reichstagu w 1912 roku. W okręgu bytowsko-miasteczko-sławieńskim, przy wysokiej, blisko 85-procentowej⁶⁹ frekwencji, konserwatysta von Michaëlis z Kwasowa otrzymał 58,9% głosów, o ponad 8% mniej niż w 1907 roku (wskaźnikowo do liczby ważnie oddanych głosów). Wygrana już w pierwszej turze przyszła H. von Michaelisowi tym łatwiej, ponieważ „obóz liberałów” nie utrzymał jedności i wystawił na liście dwóch kandydatów – adwokata Wolffa ze Szczecina i darłowskiego fabrykanta G. Schmidhalsa. Pierwszy zgromadził 19,1%, a drugi 11,1% ważnych głosów, czyli razem 30,2%, tj. o 6,2% więcej niż jeden kandydat liberalny w 1907 roku⁷⁰. Na przykład w okręgu słupsko-lęborskim (z wyłączeniem Słupska) w 1912 roku kandydat lewicowo-liberalny otrzymał 30,7%, a promowany przez narodowych liberałów 3,5% (razem 34,2%), konserwatysta zaś 54,4%. W Słupsku, licząc odrębnie, osiągnięto w kolejności: 43,3 i 8,6%; razem obóz liberalny zebrał w tym mieście (o statusie odrębnego powiatu) 51,9% głosów (średnia łączna dla Rzeszy 26%), konserwatysta tylko 17,1% (średnia dla Rzeszy 9,2%) (Pagel 1977: 54)⁷¹.

* * *

Wybory do Reichstagu Związku Północnoniemieckiego, wyznaczone na 12 lutego 1867 roku, stały się początkiem nieznanego dotąd, i o wyraźnie nowym aspekcie, ożywienia życia politycznego. Nie ominęło ono (i tak już pozostanie) wybitnie zachowawczo-konserwatywnej (poza Szcze-

⁶⁸ Obliczenia własne na podstawie: Bericht über die Verwaltung..., 1906: 27.

⁶⁹ Obliczenia na podstawie: Büt.K. 1912, Nr 6. Uprawnionych do głosowania było w okręgu 29 200 osób, udział wzięło 24 737 (52 głosy nieważne).

⁷⁰ Obliczenia własne na podstawie: Büt.K. 1912, Nr 6; Sch.K. 1912, Nr 13: 61. Należy rozważyć możliwość, że jeden z kandydatów został wytypowany przez partię narodowych liberałów (prawica liberalna), drugi (darłowianin?) przez Postępową Partię Ludową (lewica liberalna; Fortschrittliche Volkspartei).

⁷¹ Odrębność Słupska w zapisach statystycznych wynikała z faktu, że w 1898 roku uzyskał on status miasta na prawach odrębnego powiatu.

cinem) całej pruskiej prowincji pomorskiej. W grudniu 1866 roku powstał w Sławnie (jeden z najwcześniejszych i aktywnych) lokalny oddział partii konserwatywnej, początkowo dla powiatu sławieńskiego⁷². Obejmował następnie dwa powiaty – sławieński i miastecki. W 1885 roku do zarządu tego oddziału wchodziły 33 osoby: po jednej z 19 miejscowości wiejskich powiatu sławieńskiego, jednej z Polanowa, po dwie z Darłowa i Sławna. Zwraca uwagę obecność na liście dwóch pastorów (ze Sławna i Iwięcina)⁷³. Według danych z 1893 roku w zarządzie było 40 osób: w tym trzy z Darłowa i dwie ze Sławna (nie było nikogo z Polanowa, Sianowa i Miastka) i aż 28 ze wsi powiatu sławieńskiego. Przybyło duchownych ewangelickich w porównaniu z 1885 rokiem. Ich liczba wzrosła do sześciu. Byli to: superintendent w Darłowie Friedrich K. Leesch i pastory z Barzowic, Cisowa, Iwięcina, Niemicy i Sławska⁷⁴. W 1898 roku oddział ten (w sensie organizacyjnym) to 63 tzw. partyjnych mężów zaufania (Vertrauensmänner des Vereins), w tym ze Sławna sześć osób, z Darłowa dwie osoby, nikogo z Polanowa i Sianowa⁷⁵. Na początku lat 90. XIX wieku na czele zarządu stał A. von Massow, właściciel dób Trzcinnu (pow. miastecki), w 1897 roku von Natzmer z Borkowa⁷⁶.

W połowie 1898 roku został utworzony jeden oddział (związek) partii konserwatywnej dla wszystkich trzech powiatów okręgu wyborczego⁷⁷. Oddziałem kierował komitet (Ausschuss) na czele z przewodniczącym⁷⁸. Funkcje przewodniczących (do 1914 roku) pełnili: dwukrotnie gen. von Lettow z Rzeczy Wielkiej (pow. miastecki), ponownie A. von Massow, major von Puttkamer z Trzebielina (dwukrotnie), po raz kolejny von Natzmer i J.A. Görlitz⁷⁹.

⁷² AP Kosz., Reg.K., Acc. 16/44, Nr 39: Schlawe, den 28. Dezember 1866.

⁷³ Na podstawie: Sch.K. 1885, Nr 78: 351. Pozostałych dziewięciu z powiatu miastecckiego, w tym pastor – superintendent tamtejszego synodu.

⁷⁴ Na podstawie: Sch.K. 1893, Nr 96: 492.

⁷⁵ Sch.K. 1898, Nr 91: 413. Struktura zawodowa: ze Sławna dwóch kupców, mieszczanin-rolnik, rzemieślnik, radca sądowy, urzędnik ds. budownictwa; z Darłowa – pastor (superintendent) i Plüntsch (kupiec?). Wśród pozostałych: najczęściej z grona wielkich właścicieli ziemskich, więcej pastorzy i nauczyciele, gospodarze chłopscy.

⁷⁶ Sch.K. 1897, Nr 96.

⁷⁷ Sch.K. 1898, Nr 45.

⁷⁸ Sch.K. 1908, Nr 34; 1909, nr 106.

⁷⁹ Sch.K. 1899, Nr 63; 1901, Nr 12; 1903, Nr 42; 1906, Nr 114; 1908, Nr 17 i 34; 1909, Nr 106; 1910, Nr 26 i 42. Na zebraniu konserwatystów okręgu, który odbył się w Darłowie 23 stycznia 1902 roku, referat na temat *Miasto i wieś a nowa taryfa celna* wygłosił poseł w Izbie Poselskiej Landtagu, redaktor Malkowitz ze Szczecina. Powiadamiał i notatkę firmował przewodniczący tego Związku na obszar okręgu gen. von Lettow, właściciel majątku w Rzeczy Wielkiej. Sch.K. 1902, Nr 5.

Działalność oddziału partii konserwatywnej uaktywniała się w zasadzie tylko w miesiącach poprzedzających kolejne wybory do sejmu pruskiego (Landtagu) i sejmu Rzeszy (Reichstagu). Odbywały się zarówno zebrania ogólne (okręgowe), jak i lokalne w miastach powiatu sławieńskiego (poza Sianowem). Brali w nich udział aktualni parlamentarzyści bądź proponowani kandydaci na posłów do sejmu pruskiego i sejmu Rzeszy. Na zebraniach okręgowych regułą było wysłuchiwanie sprawozdań posłów z ich działalności, oceny bieżącej sytuacji politycznej, o zasadniczych ustawach legislacyjnych w stadium ich powstawania. Do spraw bieżących należały: nominowanie kandydatów na posłów, sprawozdania finansowe, wybory nowego komitetu i przewodniczącego. Przykładowo na zebraniu ogólnym 6 marca 1908 roku w Sławnie obecny był poseł do Reichstagu z okręgu bytowsko-miasteczko-sławieńskiego H. von Michaelis (właściciel Kwasowa) i dwaj posłowie do sejmu pruskiego (z okręgu miasteczko-sławieńskiego): von Puttkamer z Trzebielina i Fischer – bogaty rolnik z Kopania⁸⁰.

Pod odejściu Bismarcka (1890 rok) nowym kanclerzem został gen. Leo Caprivi (1890–1894). To on zdecydował o obniżeniu stawek celnych na importowane do Rzeszy produkty rolne, narażając niemieckie rolnictwo, zwłaszcza producentów zboża, na spadek dochodowości. Pruscy agrariusze i posiadacze ze stanu chłopskiego podnieśli wręcz bunt, organizując w Berlinie 8 lutego 1893 roku 15-tysięczną demonstrację. Jej zwieńczeniem było założenie ogólnokrajowego Związku Rolników (Bund der Landwirte), który skutecznie wzmocnił antyrządową opozycję, doprowadzając do upadku L. Capriviego i jego gabinetu⁸¹.

Najlepiej zorganizowane, najdłużej istniejące w Prusach oddziały i kółka terenowe partii konserwatywnej (dysponujące funduszami i oddaną sobie prasą) przystąpiły na Pomorzu Zachodnim do ofensywy celem wzmocnienia także formalnego uczestniczenia wiejskiego elektoratu we wspólnej działalności uświadamiająco-politycznej przez zakładanie struktur powiatowych i lokalnych wiejskich Związku Rolników (Lindmajer 1999b: 290). W szybkim i sprawnym tworzeniu siatki tego związku wyróżniała się partia konserwatywna na obszar powiatu sławieńskiego. Oddział sławieński Związku Rolników (Bund der Landwirte Distrikt Schlawe) powstał już do końca pierwszego kwartału 1893 roku, względnie 10 kwietnia tego roku. W tym dniu bowiem odbyło się walne zebranie

⁸⁰ Sch.K. 1898, Nr 45; 1906, Nr 114; 1908, Nr 17; 1909, Nr 106.

⁸¹ Związek ten w 1894 roku liczył już 200 tys., w 1913 roku – 330 tys. członków. Wielcy właściciele ziemscy stanowili zawsze niewielki odsetek, ale odgrywali w nim dominującą rolę, posługując się, na przykład mobilnym hasłem o sojuszu „wielkich i małych rolników” (Łuczak 1984: 27–28; Czaplinski, Galos, Korta 1990: 537).

przedwyborcze przedstawiciele Związku z całego okręgu bytowsko-miasztecko-sławieńskiego. W lipcu 1893 roku po wyborach do Reichstagu na zebraniu reprezentantów Związku Rolników z całego okręgu w Sławnie obecny był dyrektor generalny z Berlina i przewodniczący zarządu prowincjonalnego Związku Rolników – hrabia Conrad von Wangenheim⁸². Pierwszymi przewodniczącymi Związku Rolników powiatu sławieńskiego zostali: radca urzędowy z Janewic – Kutscher (do 1895 roku), po nim J.A. von Michaelis, właściciel dóbr ziemskich Kwasowo⁸³.

Związek ten u boku partii skrajnych konserwatystów, utożsamianych na Pomorzu Zachodnim z większością tutejszego junkierstwa, trafiał do przekonania i odpowiadał przede wszystkim mentalności bogatszych, patriotyczno-propaństwowych gospodarzy z gmin wiejskich, co się potwierdza wyraźnie na przykładzie powiatu sławieńskiego (por. niżej). Grupy związkowe zostały ukształtowane. Działały głównie w północnej części tego powiatu, gdzie znaczna część ziemi uprawnej znajdowała się w posiadaniu średnich i większych gospodarstw chłopskich powstałych w procesie rozparcelowywania wielkiej obszarowo państwowej domeny darłowskiej (w procesie uwłaszczeniowym do połowy XIX wieku) i trwającej tzw. kolonizacji wewnętrznej (od połowy lat 70. XIX wieku) (Lindmajer 1999b: 292)⁸⁴. W latach 1895–1902 wielokrotnie odwiedzał Sławno (był także w Darłowie) redaktor Malkewitz ze Szczecina, który wygłaszał prelekcje na zebraniach oddziału powiatowego i okręgowego Związku Rolników lub na wspólnych spotkaniach przedwyborczych z miejscową partią konserwatywną⁸⁵.

Ta nowa „partia wiejska” w powiecie sławieńskim od samego początku wykazywała sprawność organizacyjną. Do 1898 roku na terenie tego powiatu utworzono 21 wiejskich grup (kół) Związku Rolników w: Barzowicach, Dobiesławiu, Iwęcinnie, Jarosławiu, Jeżyczkach, Kaninie, Karnieszewicach, Krupach, Łącku, Malechowie, Ostrowcu, Pękaninie, Rusinowie, Sławsku, Słwinie, Staniewiczach, Sulechowie, Ściegnicy, Warszkowie, Wierciszewie, Żukowie⁸⁶. Za pośrednictwem ich członków zapraszano i zachęciano chłopów do spotkań w gospodach wiejskich z działaczami Związku

---

⁸² Sch.K. 1893, Nr 47, 51, 67. C. von Wangenheim został później prezesem Pomorskiej Izby Rolniczej (Wielopolski 1959: 154).

⁸³ Sch.K. 1893, Nr 89; 1897, Nr 71; 1899, Nr 60. W latach 1895–1899 Kutscher pełnił funkcję przewodniczącego Związku na obszar okręgu wyborczego (Vorsitzender der Abtheilung Bütow-Rummelsburg-Schlawe).

⁸⁴ O kolonizacji wewnętrznej zob.: Wielopolski 1959; Lindmajer 1981: 29–40.

⁸⁵ Sch.K. 1895, Nr 95; 1897, Nr 19 i 71; 1898, Nr 45; 1902, Nr 71. Na początku XX wieku Malkewitz był posłem w sejmie pruskim.

⁸⁶ Sch.K. 1896, Nr 5; 1897, Nr 12 i 100; 1898, Nr 6.

różnych szczebli. W latach 1893–1896 wzmocniło się w powiecie sławieńskim (i w całym okręgu wyborczym) nowe i bardziej skuteczne narzędzie w rękach partii konserwatywnej oraz jej rozgałęzionej w terenie przybudówki – Związku Rolników, służące monopolizacji w politycznej „edukacji” chłopskiej wsi.

Przez wiele lat po kolejnych wyborach do Reichstagu potwierdzały się przewidywania kanclerza Ottona von Bismarcka, że o ich wynikach będzie decydować konserwatywna wieś, zwłaszcza najliczniejsza i najbardziej oddana tronowi Hohenzollernów oraz tradycyjnym wartościom protestantyzmu – junkierska i bogatsza chłopska wieś Prus, największego państwa II Rzeszy Niemieckiej. Szczególną wierność zachowawczemu konserwatyzmowi wykazywał wiejski elektorat przede wszystkim we wschodnich prowincjach Prus. O utrzymywanie na bieżąco takiego niezmiennego kierunku edukacji politycznej dbał dwór junkierski, pastor, nauczyciel wiejski, pośrednio – trzyletnia służba wojskowa, funkcjonariusze lokalnej administracji państwowej, coraz wyraźniej mnożące się tytuły prasy regionalnej hołdującej głównie ideologii prusko-niemieckiego konserwatyizmu, związki kombatanckie, a także – oczywiście – miejscowe oddziały i koła partii konserwatywnej oraz Związku Rolników. Owym codziennym, a wyraźnym rytmem cechowały się w końcu XIX i na początku XX wieku wiejsko-dworskie i małomiasteczkowe powiaty w obrębie rejencji koszalińskiej, wśród których, ze swoim „twardym” elektoratem chłopskim, wyróżniał się powiat sławieński.

Decydujący wpływ na powstawanie w Prusach partii politycznych po pierwszym etapie w okresie Wiosny Ludów (1848–1849) miały wydarzenia z lat 60. XIX wieku. Doszło wówczas do podziału w łonie liberałów i konserwatystów. Korzystając z czteroprzymiotnikowego systemu wyborczego do Reichstagu, należało teraz przekonywać nie elektorów (Wahlmann), lecz wyborców. Zrozumienie mechanizmu tego uzależnienia stało się bodźcem do organizowania partii politycznych. Ich rozgałęziona praca na terenach wiejskich była niezbędna. Od 1861 roku działała Partia Postępowa grupująca liberalną lewicę mieszczańską. W pierwszych latach po wojnie francusko-pruskiej i utworzeniu zjednoczonej II Rzeszy ton życia politycznemu nadawała prawicowa Partia Narodowoliberalna, która po 1880 roku, gdy nastąpił rozłam i odejście od tego ugrupowania zwolenników liberalizmu gospodarczego, rozpoczęła stałą współpracę z konserwatystami. W tym czasie owi secesjoniści połączyli się ze słabnącą Partią Postępową i utworzyli Niemiecką Partię Wolnomyślną, ta zaś w 1893 roku rozpadła się na Wolnomyślną Partię Ludową (południowo-niemiecką) i Wolnomyślne Zjednoczenie. Ujawniające się dążenie do zjednoczenia tych pokrewnych ugrupowań doprowadziło w 1910 roku do ich

fuzji, dając początek Postępowej Partii Ludowej (Czapliński, Galos, Korta 1990: 534–535).

W całej II Rzeszy zaplecze konserwatystów protestanckich niemal wszystkich odcieni (trzy zablokowane ugrupowania) stanowiły Prusy. Utrwalone środowiska skupione w partii konserwatywnej były zdominowane – jak to widać na przykładzie wyborów w powiecie sławieńskim do parlamentu pruskiego (por. Lindmajer w tym tomie) – przez właścicieli tzw. majątków rycerskich, w zdecydowanej większości ze wschodnich prowincji państwa pruskiego. To dawało partii trwałą pozycję na wsi, ale zmienną i ogólnie malejącą w konfiguracji wielopartyjnej sceny politycznej Reichstagu. Partia Konserwatywna znajdowała się w kryzysie w pierwszych latach nowej Rzeszy. Po klęsce w wyborach 1874 roku (tylko 21 posłów) doszło do reorganizacji i utworzenia w 1876 roku Partii Niemieckokonserwatywnej. Oprócz niej w Reichstagu zaistniała silniejsza reprezentacja frakcji Wolnokonserwatystów, zwana Partią Rzeszy (Czapliński, Galos, Korta 1990: 535–537; Krasuski 1978: 58). Początkowo wolnokonserwatyści, a za nimi konserwatyści („starzy” i „nowi”) lansowali idee skrajnego nacjonalizmu, umocnionego już przez agresywną i jawnie nietolerancyjną ideologię prusko-ewangelickiej racji stanu w polityce wewnętrznej (przeciw mniejszościom etniczno-religijnym, np. Polakom i Żydom), która stała się ideologią Rzeszy, tak jak nasilająca się jej polityka zewnętrznej ekspansji gospodarczej i zbrojeniowej.

Znamienne wydarzenie w historii Niemiec w 1866 roku (wojna prusko-austriacka) i rozpisanie pierwszych wyborów do Reichstagu (1867 rok), a zwłaszcza pokonanie Francji (1870–1871) stanowiły bardzo wyraźny przełom w kształtowaniu mentalności i budowie zróżnicowanego w sensie społeczno-ideologicznym obywatela II Rzeszy. Powszechne (choć nie w pełni demokratyczne) wybory do Reichstagu zapoczątkowały jednak szybką aktywizację społeczną, nieznaną dotąd ożywienie polityczne uwidocznione w procesie przemian programowych i kadrowych w łonie istniejących partii politycznych (w silnych ośrodkach miejsko-przemysłowych) oraz w powstawaniu nowych ugrupowań i ruchów społecznych w państwach niemieckich na czele z Prusami. Zbliżony (choć nieporównywalny) proces nie ominął statycznych i wręcz uspijonych politycznie, a zacofanych gospodarczo i biednych regionów wschodnich prowincji państwa pruskiego.

W zaściankowych wiejsko-małomiasteczkowych swojskich ojczyznach „wiernego Pomorza”, zjednoczonego wokół tronu i ewangelickiej parafii, nieodmiennie dominował (poza Szczecinem i kilkoma innymi większymi miastami, np. Słupskiem, Koszalinem, Kołobrzegiem) duch tradycyjnego politycznego i obyczajowo-kulturowego konserwatyzmu. Ale z wolna, na-

wet do wschodniej części prowincji pomorskiej niemal wyłącznie do miast powiatowych (Sławno) i o większym potencjale powiązań gospodarczych (Darłowo) oraz miasteczek z liczącym się przemysłem (np. Sianów), zaczęły przenikać od lat 60. XIX wieku ideologia i przesłania programowe z szeroko pojętego liberalizmu (po doświadczeniach z lat 1848–1849): od narodowo-liberalnego nurtu prawicowego i kilku formacji centrowo- oraz lewicowo-liberalnych. Od 1890 roku pojawili się na trwałe ludzie, kształtowały się środowiska i pewne struktury organizacyjne partii socjaldemokratycznej – SPD (por. niżej).

W okresie II Rzeszy (1871–1918) zaistniały łącznie 22 organizacje polityczne: partie, różne stronnictwa, frakcje i ugrupowania; nie wszystkie zdobywały głosy w wyborach do Reichstagu (Czapliński, Galos, Korta 1990: 583). Ugrupowaniem, które w ciągu ponad czterdziestu lat dziejów parlamentaryzmu w II Rzeszy odnotowało gwałtowny wzrost swoich wpływów, była partia socjalistyczna (socjaldemokratyczna), jako jedyna działająca w całych Niemczech⁸⁷. Miała coraz bardziej rozbudowaną strukturę organizacyjną w dużych miastach (zwłaszcza przemysłowych) już przed delegalizacją w 1878 roku, a po 1890 roku swoje drobne komórki kadrowe (raczej bez stałych siedzib) również w niektórych odległych zakątkach prowincjonalnych, nie wyłączając miast w okręgu wyborczym bytowsko-miasteczko-sławieńskim.

W okręgach wyborczych rejencji koszalińskiej działalność propagandowa kadrowych działaczy partii socjalistycznej przed jej delegalizacją była wręcz śladowa, a ponadto już zwalczana za pomocą sprzecznych z konstytucją nakazów administracji lokalnej (Hannover 1972: 42), czującej się bezkarnie pod patronatem cesarza Wilhelma II. W wyborach 1877 roku na kandydata wystawionego przez socjaldemokratów w rejencji koszalińskiej (przy frekwencji tylko 49,4%) padło zaledwie 165 głosów (0,3% ważnie oddanych kart)⁸⁸.

Po relegalizacji działalności socjalistów i utworzeniu SPD (jesień 1890 roku) jej działacze (z Berlina, Szczecina) intensywniej przenikali także na

---

⁸⁷ Etapy kształtowania się i przekształceń: w sierpniu 1869 roku powstała Socjaldemokratyczna Partia Robotnicza, w maju 1875 roku przyjęła nazwę Socjalistyczna Partia Robotnicza Niemiec. W latach 1878–1890 obowiązywał formalnoprawny zakaz funkcjonowania tej partii, ale mimo delegalizacji w Reichstagu zasiadali jej reprezentanci (1884 rok – 24, 1887 rok – 11). Jesienią 1890 roku przyjęto nazwę Socjaldemokratyczna Partia Niemiec (Sozialdemokratische Partei Deutschlands – SPD) (Czapliński, Galos, Korta 1990: 521, 558, 572, 585–586).

⁸⁸ Obliczenie na podstawie: „Monatshefte zur Statistik des Deutschen Reichs” 1879, Juni-Heft, s. 8. Zapewne głosy te odnotowano w okręgu kołobrzeczko-koszalińsko-bobolicim, ze wskazaniem na wyborców miejskich w Kołobrzegu, Koszalinie i Słupsku.

odległą prowincję pomorską. Formowało się tutaj raczej efemeryczne i o charakterze „wyspowym” zaplecze społeczne i elektorat dla programu niemieckiej socjaldemokracji. Dało się to zauważyć już przed wyborami 1890 roku, wyraźniej od kampanii wyborczej do Reichstagu w 1893 roku, kiedy to w zdominowanym przez konserwatystów okręgu wyborczym bytowsko-miasteczko-sławieńskim na kandydata SPD (Nuthusius) oddano 658 głosów (4,1% ważnych)⁸⁹. Wiemy, że w powiecie bytowskim uzyskał on 136 głosów⁹⁰. Zdecydowana większość ówczesnych zwolenników SPD w okręgu to miejscy wyborcy powiatu sławieńskiego, z robotniczego Sianowa (o silnym oddziaływaniu Koszalina), Sławna i Darłowa.

Agitacja socjaldemokratycznych działaczy z dużych centrów miejsko-przemysłowych Niemiec wśród robotników rejencji koszalińskiej ponownie miała miejsce przed wyborami na początku 1890 roku i będzie odąd stale obecna (zwłaszcza po 1893 roku) także w tej części Pomorza, między Koszalinem, Kołobrzegiem a Słupskiem, zdominowanej przez gospodarke rolną⁹¹.

Wpływy socjaldemokracji, które uwidoczniły się nawet w niewielkich miejskich skupiskach robotniczych i wśród lepiej politycznie uświadomionych robotników rolnych wschodniego regionu prowincji pomorskiej, okazały się nie do przyjęcia dla skrajnie konserwatywnego junkierstwa, większości zachowawczego małomiasteczkowego drobnomieszczaństwa, bogatego chłopstwa, które na przykład w powiecie sławieńskim (porównywalnie) było liczniejsze i dało się poznać jako wpływowi rozsądnik ideologii antyliberalnej, tym bardziej antysocjaldemokratycznej. Służyła tym celom z całą otwartością regionalna i miejscowa prasa, niekiedy jednoznacznie spod szyldu ortodoksyjnego konserwatyzmu⁹², oraz liczne i szeroko kolportowane z zewnątrz pisma, deklaracje polityczne, różne druki ulotne, autorstwa także miejscowych polityków i zdeklarowanych działaczy „frontu walki” z „czerwonym niebezpieczeństwem” i „hultajami bez ojczyzny”⁹³. Dochodziło do antykonstytucyjnych poczynań sądowniczego aparatu „cesarskiego państwa zwierzchności” względem socjaldemokratów. Patronował temu otwarciu cesarz Wilhelm II, który z przekonaniem

---

⁸⁹ AP Kosz., Reg.K., Acc. 16/44, Nr 32, f. 171; też: Wielopolski 1965: 152; Głowacki 1979: 30.

⁹⁰ AP Kosz., Reg.K., Acc. 16/44, Nr 217: Bütow, den 26ten April 1893.

⁹¹ AP Szcz., Rep. 60, NPPP Acc. 7/31, Nr 1572, vol. 12, f. 117–118 (1890 rok); AP Kosz., Reg.K., Acc. 16/44, Nr 32, f. 296 v., 297 (1894 rok); AP Kosz., Reg.K., Acc. 16/44, Nr 27: Köslin, 22. Febr. 1912.

⁹² Przykładowe tytuły: „Schlawer Zeitung”, „Zeitung für Hinterpommern” (drukowane w Słupsku).

⁹³ Epitety cesarza Wilhelma II pod adresem SPD i jej działaczy (zob.: Krockow 1998: 192).

twierdził, że zadaniem sądownictwa jest prześladowanie socjaldemokratów, aby przeciwstawić się „tej wszystko negującej i wszystko chcącej obalić, pozbawionej rozumu zgrai; dlatego stawiamy ją poza prawem”⁹⁴.

Zaostrzała się więc i radykalizowała polityczna retoryka. Nie przebierano w doborze słów w oskarżeniach pod adresem socjaldemokratów. Na przykład przed wyborami w 1903 roku w drukowanych tekstach propagandowych, dostępnych również w powiecie sławieńskim, treść nagłówków eksponowała wyrazisty obraz najgorszego wroga Niemców i Niemiec: „Socjaldemokraci chcą wam zrabować własność”; „[...] chcą usunąć małżeństwo i rodzinę”; „[...] chcą wykorzenić religię”; „[...] chcą zlikwidować monarchię”; „[...] chcą nam zabrać ojczyznę”; „Socjaldemokracja zmierza do celu po trupach” (über Leichen). Gdzie indziej (bardziej niewybrednie): że wspaniałej budowli cesarskiej Rzeszy rosnącej w siłę i wzmacniającej jedność narodową zagrażają od wewnątrz szczury, wżerające się w nią (nagen die Ratten), a „tymi szczurami są bezojczyźniani socjaldemokraci”. Dlatego: „Każdy socjaldemokrata, który jest w Reichstagu, to gwóźdź do trumny władztwa Rzeszy” (... ist ein Nagel zum Sarge der deutsche Reichsherrlichkeit)⁹⁵.

Z przeglądu danych statystycznych w Tabeli 3 wynika, że wybory w 1898 roku przyniosły regres wskaźnika poparcia dla SPD w porównaniu z wynikami z 1893 roku, ale był to ostatni tego rodzaju proces przed wybuchem I wojny światowej. W okręgu wyborczym bytowsko-miasteczko-sławieńskim najbardziej odczuwalne okazało się załamanie wpływów SPD: spadło ze wskaźnika 4,1 do śladowego wręcz poziomu 1,1, czyli sześciokrotnie poniżej średniej dla całej rejencji koszalińskiej⁹⁶. Zmasowana i niewybredna kampania przeciw SPD odegrała swoją rolę, ale nie na długo. W kolejnych trzech (ostatnich) wyborach do Reichstagu II Rzeszy (1903, 1907 i 1912 rok) w interesującym nas okręgu SPD otrzymywała już znacznie wyraźniejsze poparcie. W 1907 roku głosy na tę partię oddało 1255 wyborców, tj. 2,5-krotnie więcej niż pięć lat wcześniej. Na przykład w Sławnie kandydata SPD poparło wówczas 149 wyborców⁹⁷. W ostatnich wyborach do Reichstagu II Rzeszy w 1912 roku we wszystkich okręgach rejencji koszalińskiej SPD uzyskała jeszcze większe popar-

---

⁹⁴ O osobistej interwencji cesarza celem dyscyplinarnego ukarania burmistrza Kołobrzegu, „który zezwolił na wykorzystanie jednej z miejskich sal przez socjaldemokratów” (1896 rok) zob.: Hannover (1972: 42).

⁹⁵ Wybór z trzech druków. Insetowane: AP Kosz., Reg.K., Acc. 16/44, Nr 217. „Pommersche Zeitung”, „Volksblatt für Hinterpommern Ost- und Westpreussen” (z 1911 roku).

⁹⁶ Tylko w okręgu szczecińskim – o silnych okresowych wpływach partii antysemickiej – notowanie pod tym względem było jeszcze niższe, zaledwie 0,4%.

⁹⁷ Bericht über die Verwaltung..., 1906: 27.

cie. Średnia wzrosła z 8,2% do 11,5% (+3,3%), a w okręgu bytowsko-miasteczko-sławieńskim z 5,2% do 7,8% (+2,6%) i ten wskaźnik był najniższy w rejencji. Okręg ten znalazł się na drugim miejscu od końca wśród 14 okręgów wyborczych w prowincji pomorskiej⁹⁸. Wszystkie 1937 głosy padły na partyjnego działacza SPD (Parteisekretär) Horna ze Szczecina⁹⁹. W okręgu miejskim Słupsk na SPD głosowało 30,9%, średnia dla Rzeszy wyniosła 34,8% (Pagel 1977: 54). Wieś była odporna na infiltrację SPD, mimo to władze skrzętnie odnotowywały każdy przejaw poparcia dla niej, między innymi wśród chłopskich posiadaczy rentowych gospodarstw w koloniach utworzonych w procesie parcelacyjnym finansowanym ze środków państwowych. Takie przypadki zdarzyły się (w wyborach 1903 i 1907 rok) w Gologórze, Dąbrowie, Karnieszewicach i Karwicach¹⁰⁰.

W Słupsku, drugim co do wielkości zaludnienia i potencjału przemysłowego mieście, w prowincji pomorskiej, odrębne koło organizacyjne SPD

Tabela 3. Wyniki uzyskane przez SPD w wyborach do Reichstagu w okręgu wyborczym bytowsko-miasteczko-sławieńskim w latach 1893–1912 (wybory w pierwszej turze)

Wyszczególnienie	1893		1898		1903		1907		1912	
	liczba wszystkich głosujących	procent wszystkich głosujących	liczba wszystkich głosujących	procent wszystkich głosujących	liczba wszystkich głosujących	procent wszystkich głosujących	liczba wszystkich głosujących	procent wszystkich głosujących	liczba wszystkich głosujących	procent wszystkich głosujących
Okręg wyborczy bytowsko-miasteczko-sławieński	658	4,1	211	1,1	495	2,3	1 255 ^x	5,2	1 937	7,8
Ogółem pięć okręgów wyborczych w rej. koszalińskiej	4 952	6,7	3 692	4,4	7 130	7,8	8 606	8,2	12 621	11,5
Ogółem prowincja pomorska	37 318	17,4	38 948	17,2	56 353	19,3	60 474	19,9	77 390	24,0

^x – w publikacji jak niżej jest błędny zapis – 2255 głosów. Por.: Bericht über die Verwaltung..., 1906: 27.

Źródło: opracowano na podstawie: Głowacki: 1979: 30.

⁹⁸ Nieznacznie mniej wskaźnikowo uzyskała SPD w 1912 roku w okręgu Gryfice-Kamiień Pomorski (7,6%), najwyższe w rejencji zanotował (jak w każdym poprzednich wyborach) okręg kołobrzeczko-koszalińsko-bobolicki – 18,2%, w Szczecinie wyniósł 51,6%, a w Słupsku 30,9% (Głowacki 1979: 30, tab. 4; Pagel 1977: 54).

⁹⁹ Büt.K. 1912, Nr 6.

¹⁰⁰ AP Kosz., Reg.K., Acc. 16/44, Nr 217: Zusammenstellung des Resultats der Reichstagswahlen in den Rentenkolonien 1903, 1907. Wśród tego rodzaju elektoratu chłopskiego zdecydowanie przeważało poparcie dla konserwatystów (wzrost wskaźnika między 1903 a 1907 rokiem o 62%).

powstało w 1902 roku¹⁰¹. Do 1906 roku w okręgu bytowsko-miasteczko-sławieńskim istniała jedna organizacyjna komórka SPD – w Bytowie, w 1908 roku było ich cztery o łącznej liczbie 60 członków, w tym zapewne i w Sławnie. W 1910 roku ogólna liczba zadeklarowanych członków lokalnych organizacji SPD w tym okręgu wyniosła 80. Do 1914 roku nie miały one siedzib stałych na obszarze swojej działalności (Głowacki 1979: 71, 114). Opierając się na danych porównawczych dla rejencji koszalińskiej, zauważyć można, że najsłabszy stopień mobilności organizacyjnej SPD (1906–1910) był w okręgach wyborczych szczecineckim i białogardzko-drawsko-świdwińskim, a dominował okręg koszalińsko-kołobrzESCO-bobolicki (w 1908 roku sześć komórek i 560 członków) (Głowacki 1979: 71)¹⁰².

Istniejąca przepaść oddzielająca socjaldemokratów nie tylko od sytego społeczeństwa mieszczańskiego wilhelmińskich Niemiec, ale i od większości małomiasteczkowego drobnomieszczaństwa, od posiadającego chłopstwa wiejskiej społeczności żyjącej także coraz dostatniej w stabilnym (wydawało się) klimacie tradycyjnego junkiersko-protestanckiego pruskiego konserwatyzmu – z wolna też ulegała spłyceniu. Od 1890 roku frakcja deputowanych socjaldemokracji w Reichstagu ustawicznie powiększała się (z wyjątkiem regresu wyborczego w 1907 r.) z 35 aż do 110 posłów (34,8% ważnych głosów) w wyborach 1912 roku – ostatnich w cesarskich Niemczech, stając się najsilniejszą reprezentacją ówczesnej parlamentarnej sceny politycznej w II Rzeszy¹⁰³.

W 1870 roku powstała ogólnoniemiecka Partia „Centrum”, która łączyła konserwatystów katolickiej mniejszości wyznaniowej w Rzeszy (stanowiła ok. 1/3 ogółu ludności). Budowała ona stale bardzo silną i stabilną liczebnie frakcję parlamentarną (w 1874 roku 91 posłów, w 1890 roku 106, w 1907 roku 104) (Krasuski 1978: 58)¹⁰⁴. W niemal całkowicie soprotestantyzowanej prowincji pomorskiej, opierając się na uściślonym przykładzie bytowsko-miasteczko-sławieńskiego okręgu wyborczego, partia „Centrum” – mimo pewnych prób – niczego w walce wyborczej nie uzyskiwała, a jedynie (też ważne) pewną nową jakość predyspozycję i gotowość do większej mobilności tutejszej katolickiej diaspory w walce o prawno-konstytucyjne priorytety dla tej mniejszości wyznaniowej (powiat bytowski).

Po raz pierwszy kandydat prawicowo-katolickiego „Centrum” pojawił się na bytowsko-miasteczko-sławieńskiej liście okręgowej z racji wyborów

---

¹⁰¹ Liczyło wówczas tylko 19 członków, w 1907 roku 40–50, w 1914 roku – około 120 (Lindmajer 1981: 316; Grenz-Bote z 24 II 1929).

¹⁰² Obejmuje wszystkie okręgi wyborcze w prowincji pomorskiej.

¹⁰³ Der Grosse Brockhaus, Bd. 15, Leipzig 1933: 543 (tabela wyników wyborów do parlamentu II Rzeszy 1867–1912) (Krockow 1998: 164; Krasuski 2004: 298).

¹⁰⁴ Der Grosse Brockhaus..., s. 543.

3 marca 1871 roku. Startował wówczas nieznaną tutaj tajny nadradca z Berlina – dr Kraetzig. Otrzymał on 382 głosy¹⁰⁵ (3,4% ogółu), co wydaje się niezłym wynikiem, biorąc pod uwagę liczebność potencjalnego elektoratu katolickiego, głównie wśród rozproszonych środowisk kaszubsko-polskiego rodowodu w powiecie bytowskim. Przejawy zainteresowania kandydatem spod szyldu „Centrum” uwidoczniły się nieco później, lecz krótkotrwanie także w powiecie sławieńskim. Przykładowo w 1887 roku na liście okręgu znalazł się ponownie „berlińczyk” Eugen Richter. Otrzymał łącznie 316 głosów, z czego 62 w Sławnie i 13 w Sianowie¹⁰⁶. W wyborach 1890 roku na kandydata Polaka na liście „Centrum” oddały głosy (licząc cały okręg) tylko 64 osoby (Wierzchosławski 2001: 84). Kandydatem „Centrum” na liście okręgu w wyborach w 1890 i 1893 roku był też niejaki Loeper¹⁰⁷. W 1907 roku kandydat na posła w Reichstagu nominowany przez partię „Centrum” (z ramienia działaczy polskiej mniejszości narodowej) otrzymał w Sławnie tylko trzy głosy, w całym okręgu (dane rozbieżne) 220¹⁰⁸ lub 644, w 1912 roku zaś 712 głosów (kandydatem był Rogala z Kościerzyny) (Turek-Kwiatkowska 1972: 263)¹⁰⁹.

Postscriptum

Już pierwsze wybory do Reichstagu II Rzeszy w 1871 roku ujawniły ówczesną preferencję polityczno-obywatelską większości mieszkańców rejencji koszalińskiej. We wszystkich pięciu jej okręgach wyborczych wygrali jedynie konserwatyści. Zwieńczeniem utrwalającego się zwycięstwa tylko tego ugrupowania w rejencji koszalińskiej (gdzie zdecydowanie przeważał elektorat wiejski) były ostatnie wybory do Reichstagu przed I wojną światową w styczniu 1912 roku. Pomimo wzmożonej, także w tym regionie administracyjnym prowincji pomorskiej, agitacji (1911–1912) ze strony działaczy partii liberalnych i socjaldemokratycznej (SPD) we wszystkich pięciu okręgach wyborczych (również w okręgu nr 2 bytowsko-miasteczko-sławieńskim) wygrali już w pierwszej turze (12 stycznia 1912 roku) kandydaci konserwatywni. Pod tym względem rejencja koszalińska

¹⁰⁵ AP Kosz., Reg.K., Acc. 16/44, Nr 39: Nachweisung..., 7. September 1871.

¹⁰⁶ Sch.K. 1887, Nr 22: 103; AP Kosz., Reg.K., Acc. 16/44, Nr 39. Telegram ze Sławna do prezydenta rejencji z 21 II 1887.

¹⁰⁷ Zebrał on głosy poparcia właściwie tylko w powiecie bytowskim: w 1890 roku 563, w 1893 roku 237. AP Kosz., Reg.K., Acc. 16/44, Nr 217: Bütow, den 26ten April 1893.

¹⁰⁸ Bericht über die Verwaltung..., 1906: 27.

¹⁰⁹ W wyborach 1912 roku kandydaci „Centrum” uzyskali w całej Rzeszy 16,4% poparcia (Pagel 1977: 54).

była jedynym takim administracyjnym regionem w monarchii pruskiej, gdzie nie zaistniała potrzeba organizowania drugiej tury wyborczej¹¹⁰. Wysoka wówczas frekwencja w wyborach do Reichstagu (czego dowodzą także wyniki w okręgu bytowsko-miastecko-sławieńskim) to na pewno też wynik skuteczności stałych zabiegów o poparcie, jak i dowód utrwalonej opcji konserwatywnej przede wszystkim wśród szeregów chłopskiego (gospodarskiego) elektoratu w powiecie sławieńskim; frekwencja w całym okręgu wyniosła wówczas 84,89%¹¹¹.

Nie w całej prowincji pomorskiej konserwatyści tak jednoznacznie przeważali jak w rejencji koszalińskiej (wliczając okręg bytowsko-miastecko-sławieński). Na 14 mandatów należnych dla tej prowincji konserwatyści w wyborach 1912 roku uzyskali 10, w tym pięć, czyli wszystkie, przypadły dla rejencji koszalińskiej (Wierzchosławski 2001: 84).

W tej prowincji swoją osobowość najbardziej ukształtowały i utrwaliły dwie partie: (1) Partia Wolnych Konserwatystów (utworzona w 1866 roku); w Reichstagu jej deputowani popierający politykę Bismarcka działali jako Niemiecka Partia Rzeszy (Deutsche Reichspartei); (2) Niemiecka Partia Konserwatywna (Deutschkonservative Partei) utworzona w 1876 roku z połączenia neo- i starokonserwatystów (też popierała Bismarcka). Te dwie partie na terenie prowincji pomorskiej tylko nieznacznie różniły się programowo i dlatego obydwie można było uznać za jeden obóz konserwatywny (Wierzchosławski 2001: 72). W latach 1871–1918 w Reichstagu tę prowincję reprezentowało 82 posłów, wśród nich 48 było pochodzenia szlacheckiego. Spośród 42 szlacheckich dużych posiadaczy ziemskich będących posłami 38 to przedstawiciele obozu konserwatywnego (Wierzchosławski 2001: 85).

W latach 1893–1896 w powiecie sławieńskim i w całym okręgu wyborczym wykute zostało nowe i skuteczne narzędzie indoktrynacji politycznej w rękach partii konserwatywnej. Były to rozgałęzione i rozrzucone po terenach wiejskich przybudówki (lokalne komórki) Związku Rolników służące obozowi konserwatywnemu w monopolizacji politycznej „edukacji chłopskiej wsi” stanowiącej najsilniejszą, bo najliczniejszą bazę dla jej pozyskania przez prawicę konserwatywną prusko-niemieckiego. Od przełomu XIX i XX stulecia w okręgu wyborczym bytowsko-miastecko-sławieńskim zaczął już niepodzielnie panować duch tradycyjnego skrajnego politycznego i obyczajowo-kulturalnego konserwatywności. Znalazł on swe

¹¹⁰ AP Kosz., Reg.K., Acc. 16/44, Nr 27: Köslin 22 Febr. 1912.

¹¹¹ Dane i obliczenia własne na podstawie: Sch.K. 1912, Nr 13: 61. Liczba ogółem uprawnionych w tym okręgu to 29 200, głosujących było 24 789, w tym oddanych głosów ważnych 24 737.

umocowanie w tutejszej agrarnej i głęboko wyznaniowej jedności wśród uprawnionych do głosowania, wybierających elektorów do pruskiego Landtagu, a bezpośrednio posłów do parlamentu Rzeszy, uległych względem państwowego albo kościelnego (ewangelickiego) aparatu administracyjnego umacniającego Prusy jako ostoję najsilniejszego w Rzeszy bastionu partykularnego patriotyzmu.

W wyborach do Reichstagu 1877 roku w okręgu bytowsko-miasteczko-sławieńskim doszło po raz pierwszy do złamania monopolu skrajnych konserwatystów. Wygrała z nimi koalicja zwolenników wolnych konserwatystów i ugrupowań liberalnych, łącznie z prawicą liberalną (National-liberale). „Scena polityczna” w powiecie sławieńskim na przełomie lat 70. i 80. XIX wieku uległa okresowej polaryzacji. Aktywne stało się antykonserwatywne środowisko mieszczańsko-kupieckie Darłowa. Tu mieściła się najbardziej w powiecie czynna i mobilna, ale niewielka liczebnie grupa polityczna zwolenników liberalizmu¹¹². Był to jednak trend chwilowy. Nie umocnił się, a szybko osłabł. Od początku lat 80. ujawnił się w okręgu proces wręcz permanentnych zwycięstw skrajnych konserwatystów spośród kandydatów na posłów do Landtagu i Reichstagu, o czym decydowała przede wszystkim posiadająca rolnicza wieś powiatu sławieńskiego¹¹³. Kolejne wybory do Reichstagu w 1887, 1890 i 1893 roku też zdecydowanie wygrali kandydaci konserwatystów. W powiecie sławieńskim wzmożła się i była wszechobecna indoktrynacja prasowo-propagandowa uderzająca z tego kierunku, i to ona przyniosła efekty. Wiemy już zatem, dlaczego utwierdziła się skłonność do jeszcze głębszego przewartościowania poglądów i przyjmowania bardziej patriotycznych postaw w duchu pruskiego tradycjonalizmu.

W roku 1898 przyszedł, ku zaskoczeniu całej miejscowej prawicy zwierającej przedwyborcze szyki, sukces przeciwników konserwatystów, chociaż i teraz był to wyłom krótkotrwały (por. wyżej). Wydawało się, że sojusz starych konserwatystów i Związku Rolników nie ma w „naszym okręgu” alternatywy. Od wyborów do Reichstagu w 1903 roku (po upływie pięcioletniej kadencji) nastąpił nowy punkt zwrotny w politycznej batalii o „rząd dusz” elektoratu w okręgu bytowsko-miasteczko-sławieńskim. W założonym przedwyborczym Komitecie konserwatystów w przewadze znaleźli się chłopscy i wielkochłopscy gospodarze oraz właściciele dóbr rycerskich. Oprócz aktywnie wówczas działających konserwatystów wiejskich licznie pojawili się ludzie tej orientacji politycznej wywodzący

¹¹² Rumm.K. 1877, Nr 1 i 3.

¹¹³ Na przykładzie wyborów do Reichstagu w 1884 r. AP Kosz., Reg.K., Acc. 16/44, Nr 39: Schlawe, den 28. October 1884.

się spośród mieszkańców miast okręgu, reprezentujący wielość zawodową. Ostatnie wybory do Reichstagu II Rzeszy w 1907 i 1912 roku przyniosły – też dzięki wsi – przekonujące zwycięstwo konserwatystów. Liberalowie cieszyli się nadal dość znacznym poparciem w miastach, gdzie ich politycy nasilili działalność, ale w ostateczności wyniki pokazały, że nie mieli oni najmniejszych szans powodzenia.

Od końca lat 60. XIX wieku do Darłowa i Sianowa, a w śladowy sposób także do Sławna, przenikała ideologia i bieżące przesłania programowe szeroko pojętego liberalizmu. Jego znaczenie w polityce bieżącej regionu, w próbach kształtowania poglądów na temat niezbędności przemian w sposobach sprawowania w Niemczech-Prusach władzy państwowej były z czasem coraz mniej znaczące i symbolicznie pojmowane. Jeszcze na początku lat 80. XIX wieku wpływ liberalizmu na elektorat w miastach powiatu sławieńskiego okazał się wyrazisty. W wyborach do Reichstagu w 1881 roku na kandydata obozu liberalnego oddano w Darłowie 630 głosów (na ogółem 716), co dało wskaźnik poparcia w wysokości prawie 88%, w Sianowie 303 (na ogółem 322), wskaźnik ten wyniósł aż 99,10%, w Sławnie (głosowało 359 na 479 oddanych kart wyborczych) osiągnął wysokość 75,58%. W wyborach 1884 roku uwidocznił się już wyraźny spadek poparcia dla tej orientacji politycznej, co było odąd stałą (antyliberalną) cechą wschodniej części prowincji pomorskiej.

Od wyborów do Reichstagu w 1890 i 1893 roku można ponownie mówić o kolejnym, ale chwilowym utrwaleniu się skłonności oraz upodobań wyborczych ku liberalizmowi, i to na dość wysokim poziomie wskaźnika głosujących. Taka uległość i dążności, licząc od tamtego czasu do początku XX wieku, były jeszcze wyraźnie widocznym składnikiem raczej nieuporządkowanej (doraźnej) istoty życia politycznego w oddalonej wschodniej części prowincji pomorskiej. Jednocześnie (w latach 1890–1893) po raz pierwszy swoją obecność w kampanii wyborczej uchwytnie zaznaczyli socjaldemokraci (SPD). Niespodziewanie miało to swoje negatywne następstwo dla ugrupowań liberalnych, bowiem w wyborach do Reichstagu uwidocznił się niemal w całej rejencji koszalińskiej coraz większy spadek poparcia chociażby dla Niemieckiej Partii Wolnomyślnej po 1907 roku. Działo się tak zwłaszcza w okręgach, gdzie ważną rolę w kształtowaniu bardziej nowoczesnej (lewicowo-liberalnej) opinii publicznej odgrywały większe miasta (leżące po zachodniej i wschodniej stronie granicy ziemi sławieńskiej, jak Kołobrzeg, Koszalin i Słupsk). Zmian w tym kierunku nie doświadczył okręg wyborczy bytowsko-miasteczko-sławieński. Wręcz przeciwnie, na tym terenie utrwalala się systematycznie i zdobywała przewagę ideologia i bieżąca propaganda lansowana przez ugrupowania skrajnie konserwatywne, zwłaszcza na obszarach wiejskich powiatu sławieńskiego.

Za oznakę zdobywania poparcia, wpływów i znaczenia przez SPD na pobliskim (wobec Sławna) terenie pomorskim trzeba poczytywać założenie w Słupsku we wrześniu 1894 roku Socjaldemokratycznego Związku Wyborczego na obszar okręgu słupsko-lęborskiego (Sozialdemokratische Wahlverein). Jego celem podstawowym było upowszechnianie idei i dążności do wprowadzenia w pełni demokratycznych wyborów, tj. powszechnych, równych, bezpośrednich i tajnych¹¹⁴. Już rok wcześniej działacze SPD w tym mieście zintensyfikowali pracę agitacyjno-propagandową wśród miejscowych robotników, co przyniosło kolejny wzrost poparcia dla tej partii.

W wyborach do Reichstagu w 1893 roku na kandydata SPD w rejencji szczecińskiej oddano średnio 24,8% głosów (w stosunku do ogółu uprawnionych), najwięcej w okręgu Szczecin–Gryfino 41,1%. Przeciętna dla rejencji koszalińskiej wyniosła wówczas 6,7%, ale w graniczącym od zachodu z powiatem sławieńskim wyborczym okręgu kołobrzeszko-koszalińsko-boboliczkim (lepiej zurbanizowanym) na SPD zagłosowało w 1893 roku 16,5% uprawnionych (Wierzchosławski 2001: 79). W miastach tamtego okręgu wyborczego (Koszalinie, Kołobrzegu, Karlinie, Bobolicach) SPD zebrała 2626 głosy poparcia, z kolei w okręgu wyborczym słupsko-lęborskim 904¹¹⁵.

We wrześniu 1902 roku odbył się w Szczecinie IX Zjazd Prowincjonalny SPD. Zatwierdzono na nim Statut Organizacyjny Partii Socjaldemokratycznej Pomorza (Organizationstatut für die Socialdemokratische Partei Pommern) (Wierzchosławski 2001: 80). Szybciej tworzyły się miejskie i okręgowe, niestałe jeszcze, siedziby (oddziały) dla kadrowych działaczy tej partii, na przykład w Słupsku i Bytowie.

Od wyborów do Reichstagu w 1903 roku SPD stała się (statystycznie oceniając) trzecią siłą co do wpływów w społeczeństwie prowincji pomorskiej za konserwatystami i Partią Wolnomyślną. W wyborach tamtego roku w rejencji szczecińskiej za SPD opowiedziało się 31,7% głosujących, w rejencji koszalińskiej średnia wyniosła tylko 7,8% (Wierzchosławski 1998: 284). Ale to Szczecin (miasto stanowiące odrębny okręg wyborczy) decydował o wzrastającej roli i znaczeniu tej partii. Te wpływy nie utrzymywały się stale na wysokim poziomie, bowiem (przykładowo) o ile w 1903 roku SPD udało się wywalczyć w wyborach dwa mandaty, licząc całą rejencję szczecińską (7 okręgów wyborczych), to w kolejnych (kadencja pięcioletnia od stycznia 1907 roku) w okręgu Szczecin-Miasto SPD otrzymała jeden mandat (Wierzchosławski 2001: 81). W Słupsku też wy-

¹¹⁴ AP Kosz. Oddział w Słupsku. Zespół: Akta miasta Słupsk, Nr 5593, f. 26v.

¹¹⁵ AP Kosz., Reg.K., Acc. 7/31, Nr 1572, vol. 12, f. 170: Zeitungsberichte..., Köslin, 25 VIII 1893 (stara sygnatura).

rażnie polepszyły się jej notowania. W wyborach do Reichstagu w 1907 roku zwyciężył w tym mieście kandydat na posła z ramienia liberałów, który uzyskał 2294 głosy. Na drugim miejscu znalazła się SPD. Partię tę poparło 1390 osób¹¹⁶.

Żywotność i utrwalenie się determinacji w działaniach ultrakonserwatywnych środowisk wiejskich, zwłaszcza we wschodnich (słabo zurbanizowanych) wiejskich powiatach prowincji pomorskiej, to również (m.in.) efekt usadowienia się na ważnej pozycji i uzyskania znaczącej roli przez reprezentantów tego nurtu w regionalnej polityce wewnętrznej monarchii pruskiej po 1871 roku. Od ówczesnego czasu ludzie stosownego pokroju i postawy politycznej, sprzeciwiający się nawet polityce kanclerza („ich człowieka”) Ottona von Bismarcka, skutecznie rywalizowali w tym państwie, w prowincji pomorskiej (rejencji koszalińskiej), z okresowo narastającymi wpływami sił liberalnych, a od przełomu XIX i XX stulecia z tendencjami socjaldemokratycznymi. Do czołowych reprezentantów takich ultrakonserwatywnych sił należał landrat słupski von Gottberg, a tuż za nim w tym gronie znalazł się poseł i landrat sławieński von Woedtke¹¹⁷.

Pierwszą polityczną kategorią w prowincji pomorskiej w całym okresie 1871–1914/1918 okazała się konserwatywna opcja prusko-niemiecka i protestancko-narodowa (w wydaniu obu skrzydeł konserwatystów)¹¹⁸. Taka tendencja panowała prawie niepodzielnie w całej rejencji koszalińskiej. Powiat sławieński też był wyznacznikiem kształtowania się i narastającej przewagi identycznej ideologii w najliczniejszym elektoracie wywodzącym się ze społecznego wiejsko-rolniczego środowiska, ostoi konserwatyzmu prusko-ewangelickiego, podszytego coraz wyraźniej elementami nacjonalizmu. Jednoznacznej oceny pod kątem predyspozycji ku skrajnie konserwatywnym prądom i narastającej wśród elektoratu skłon-

---

¹¹⁶ Taka tendencja utrzymała się i w ostatnich wyborach do Reichstagu II Rzeszy w dniu 12 I 1912 roku, SPD w okręgu Słupsk-Miasto poparło wówczas 30,9% głosujących; zwyciężyła postępową partia ludowa – uzyskała 43,3% wszystkich oddanych głosów (Pagel 1977: 54).

¹¹⁷ Landrat von Gottberg był uważany za przywódcę skrajnych konserwatystów tworzących wyraźną frakcję w pruskiej Izbie Reprezentantów (Führer der ultrakonservativen Fraktionen im preussischen Abgeordneten-Haus) (Pagel 1969: 96). Będąc posłami w pruskim Landtagu, a jednocześnie urzędnikami państwowymi, obaj dobrze wiedzieli, jaką mogą ponieść karę za krytykę i jawny sprzeciw wobec polityki „jednoosobowego rządu” Rzeszy Niemieckiej uosobianego przez kanclerza O. von Bismarcka. Zostali zmuszeni do zrzeczenia się swoich mandatów poselskich w „państwowym pruskim parlamencie” (Izbie Deputowanych) (Pagel 1969: 96).

¹¹⁸ Na tle całej cesarskiej II Rzeszy prowincja pomorska była najbardziej zdominowana przez Niemiecką Partię Konserwatywną, która w wyborach styczniowych 1912 roku uzyskała średnią poparcia w wysokości 45,4% elektoratu, SPD wywalczyło wskaźnik 24-procentowy (Nerée 1991: 205; por. też Tab. 3).

ności ku nacjonalizmowi pomorsko-pruskiemu na terenie ziemi sławieńskiej (okręgu wyborczego) nie może zmienić jednorazowe (z trudem uzyskane) zwycięstwo kandydata na posła do Reichstagu, „wiejskiego liberała”, szefa „Nordostu” W. Steinhauera, wystawionego na wyborach 1898 roku przez zablokowany i doraźnie zmontowany obóz liberalny (częściowo lewicowy) w okręgu bytowsko-miastecko-sławieńskim.

W całym okresie 1867/1871–1914/1918 wiejska rejencja koszalińska była trwałym bastionem konserwatystów. Dowodzą tego (m.in.) wcześniejsze próby analizowania wyników wyborczych do Izby Poselskiej sejmiku pruskiego – Landtagu (Lindmajer w tym tomie). Z przebiegu procedury i uzyskanych rezultatów wyborczych do sejmiku II Rzeszy (Reichstagu) wynika, że czasami dokonywały się, ale tylko płytko zakorzenione, wyłomy w ugrupowaniu politycznym złożonym z orientacji konserwatywnych. Biorąc pod uwagę okręg bytowsko-miastecko-sławieński, pierwszy wyłom dokonał się w 1877 roku. Następny zdarzył się w wyborach do Reichstagu w 1887 roku. Wówczas to w okręgu koszalińsko-kołobrzesko-bobolickim przegrał przykładowie skrajny starokonserwatysta (landrat von Gerlach) z kandydatem wystawionym przez Partię Wolnomyślną. Podobnie stało się w okręgu lęborsko-słupskim (Wierzchosławski 2001: 76, 82).

Konserwatyzmowi nawet jego zwolennicy i wyznawcy, w większości z terenów wiejsko-małomiasteczkowych prowincji pomorskiej, nie do końca rozumieli, zarówno przed, jak i po 1871 roku. Mentalność i osobowość konserwatywnego wyborcy z tego regionu Prus, biorącego udział w „demokratycznych” wyborach do Reichstagu, była już co najmniej od 1850 roku solidnie ukształtowana. Tacy ludzie (słabo wykształceni, najczęściej po wiejskich jedno- lub dwuklasówkach) nie zastanawiali się nad istotą i poprawnością poglądów, które musieli lub wypadało im przyjmować oraz bezkrytycznie akceptować. Byli oni lojalni i całkowicie oddani państwowo-pruskiemu reprezentantom regionalnej administracji państwowej oraz samorządowej, wskazującej im, na kogo mają oddać swój głos (co łatwo było kontrolować, z resztą w jawnych wyborach do Landtagu). Sumiennie podążali za wskazaniem i nauczaniem płynącymi ze swojej ewangelicko-luterańskiej parafii, jej duchownych jednoznacznie się z państwem pruskim utożsamiających, podobnie jak i nauczyciele coraz liczniejszych szkółek elementarnych na terenach wiejskich. Formowały się bliskie sobie zbiorowości parafialno-gminne kształtujące wzajemnie codzienność lokalnego życia, wspólnoty, które się dobrze znały i jakby mimowolnie kontrolowały.

Nie było w tych zaściankowych konserwatywnych społecznościach wiejsko-małomiasteczkowych (czyli na terenie powiatu sławieńskiego) tradycji ani tym bardziej dążeń do krytycznego (nawet wybiórczego) poli-

tycznego myślenia inaczej, tj. jakby poza jedynym liczącym się i dominującym przyzwoleniem zastygłej urzędowej (świeckiej i kościelnej) rzeczywistości. Taka społeczno-polityczna postawa wynikająca z przekonania o zasadności innego wyboru politycznej drogi zaczęła się tu i ówdzie ujawniać oraz krzepnąć dopiero w klimacie czteroprzymiotnikowej procedury wyborczej do parlamentu Rzeszy od 1867–1871 roku.

Bibliografia

I. Źródła archiwalne (rękopiśmiennie)

Archiwum Państwowe w Koszalinie, Zespól: Regierungsbezirk Köslin (Rejencja koszalińska), Akcesja 16/44, Nr 27, 32, 39, 217.

Archiwum Państwowe w Szczecinie, Zespól: Naczelne Prezydium Prowincji Pomorskiej Nr 1572, vol. 12.

II. Źródła drukowane

1. Prasa

„Bütower Kreisblatt” 1867, Nr 9, 37; 1884, Nr 46; 1912, Nr 6.

„Rummelsburger Kreisblatt” 1867, Nr 2, 9, 37; 1876, Nr 51; 1877, Nr 1, 3; 1881, Nr 44; 1898, Nr 51, 52.

„Schlawer Kreisblatt” 1867, Nr 8; 1884, Nr 83; 1885, Nr 78; 1887, Nr 22; 1890, Nr 13, 18; 1893, Nr 43, 47, 51, 67, 89, 96; 1895, Nr 95; 1896, Nr 5; 1897, Nr 12, 19, 22, 71, 96, 100; 1898, Nr 6, 45, 53, 55, 58, 91; 1899, Nr 60, 63; 1901, Nr 12; 1902, Nr 5, 71; 1903, Nr 42, 54; 1906, Nr 114; 1908, Nr 17, 34, 40, 42; 1909, Nr 106; 1910, Nr 26, 42; 1912, Nr 13.

„Zeitung für Hinterpommern. Stolper Wochenblatt” 1898, Nr 90.

2. Inne źródła drukowane

Annalen des Deutschen Reiches für Gesetzgebung, Verwaltung und Statistik, Jahrgang 1872, Leipzig.

Bericht über die Verwaltung und den Stand der Gemeindeangelegenheiten der Stadt Schlawe im Geschäftsjahr 1906.

Der Grosse Brockhaus. 1933, Bd. 15, Leipzig.

Jahrbuch der Provinz Pommern für das Jahr 1885, Stettin 1887.

Monatshefte zur Statistik des Deutschen Reichs 1879 (Juni-Heft).

Reglement zur Ausführung des Wahlgesetzes für den Reichstag, „Rummelsburger Kreisblatt” 1867, Nr 2.

Wahlgesetz für den Reichstag des Norddeutschen Bundes. Vom 15. October 1866, Beilage zu Nr 2 der Neuen Preussischen (Kreuz-)Zeitung, Berlin 3. Januar 1867.

III. Opracowania

CZAPLIŃSKI W., GALOS A., KORTA W. 1990. *Historia Niemiec*, Wrocław–Warszawa–Kra-ków: Ossolineum [wyd. 2].

ENGELMANN B. 1976. *My poddani. Anty-podręcznik historii Niemiec*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.

- ENGELMANN B. 1984. *Prusy. Kraj nieograniczonych możliwości*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- GŁOWACKI A. 1979. *Ruch robotniczy na Pomorzu Zachodnim do 1914 roku*, Warszawa–Poznań: PWN.
- HANNOWER H. i E. 1972. *Zanim przyszedł Hitler. Sądy i polityka w Republice Weimarskiej*, Warszawa: Wydawnictwo Iskra.
- KRASUSKI J. 1978. *Historia Rzeszy Niemieckiej 1871–1945*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie [wyd. 3].
- KRASUSKI J. 2004. *Historia Niemiec*, Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum [wyd. 2].
- KROCKOW VON C. 1998. *Bismarck. Biografia*, Warszawa: Wydawnictwo Magnum.
- KUCHARCZYK G. 2020. *Prusy. Pięć wieków*, Warszawa: Wydawnictwo Bellona.
- LINDMAJER J. 1979. Rudolf Virchow – uczony, polityk, humanista, *Rocznik Koszaliński* 15, 28–42.
- LINDMAJER J. 1981. W epoce kapitalistycznej industrializacji (1807–1918), [w:] *Historia Słupska*, S. Gierszewski (red.), Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 253–328.
- LINDMAJER J. 1994. Od upadku starych Prus do klęski II Rzeszy Niemieckiej 1806–1918, [w:] *Dzieje Sławna*, J. Lindmajer (red.), Słupsk: Urząd Miejski w Sławnie, 193–256.
- LINDMAJER J. 1998. Z życia politycznego w Sławnie i powiecie sławieńskim w latach 1890–1898, *Dorzecze* 8, 4–19.
- LINDMAJER J. 1999a. *Wybory do Reichstagu w 1867 i 1871 roku na przykładzie okręgu bytowsko-miasteczko-sławieńskiego*, Słupsk: Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Słupsku.
- LINDMAJER J. 1999b. Założenie niekonserwatywnej społecznej i politycznej organizacji wiejskiej w prowincji pomorskiej – Związku Chłopskiego „Północny Wschód” w końcu XIX wieku, *Koszalińskie Studia i Materiały* 1, 287–304.
- ŁUCZAK C. 1984. *Dzieje gospodarcze Niemiec 1871–1945*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- MANN B. VON (Hrsg.) 1988. *Biographisches Handbuch für das preussische Abgeordnetenhaus 1867–1918*, Düsseldorf: Droste Verlag.
- MÜLLER E. 1912. *Die evangelischen Geistlichen Pommerns von der Reformation bis zur Gegenwart*, II. Teil: *Der Regierungsbezirk Köslin*, Stettin: Verlag von Leon Sauniers Buchhandlung.
- NEREÉ D.V. 1991. Die Revolution 1918/19 in Pommern. Forschungsstand im Überblick, [w:] *Pommern. Geschichte, Kultur, Wissenschaft. 1. Kolloquium zur Pommersche Geschichte 13. bis 15. November 1990*, W. Wilhelmus (red.), Greifswald: Historisches Institut, Presse- und Informationsstelle.
- NEUMANN G. 1874. *Das deutsche Reich in geographischer statistischer Beziehung*, Bd. 1, Berlin: Otto Müller Verlag.
- PAGEL K.H. 1969. *Der Landkreis Stolp in Pommern. Zeugnisse seiner deutschen Vergangenheit*, Lübeck: Heimatkreis Stolp, Landkreis Stolp.
- PAGEL K.H. 1977. *Stolp in Pommern – eine ostdeutsche Stadt*, Lübeck: Druck Eugen Radtke.
- SCHULZE H. 1999. *Niemcy. Nowa historia*, Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- TUREK-KWIATKOWSKA L. 1972. Stosunki społeczno-polityczne i narodowościowe w powiecie bytowskim w latach 1772–1918, [w:] *Dzieje ziemi bytowskiej*, S. Gierszewski (red.), Słupsk–Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 249–268.
- WALKIEWICZ L., ŻUKOWSKI M. 2005. *Darłowo. Zarys dziejów*, Darłowo: Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Darłowskiej.
- WAŚICKI J. 1989. *Związek Niemiecki i Druga Rzesza Niemiecka 1848–1914*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.

- WIEŁOPOLSKI A. 1959. *Gospodarka Pomorza Zachodniego w latach 1800–1918*, Szczecin: Szczecińskie Zakłady Graficzne.
- WIEŁOPOLSKI A. 1965. *Ustrój polityczny Pomorza Zachodniego w XIX wieku*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- WIERZCHOSŁAWSKI S. 1998. Konserwatyści pomorscy w wyborach do Reichstagu w latach 1871–1914, [w:] *Szlachta – społeczeństwo – państwo między Warmią a Rugią w XVIII–XX wieku*, M. Jaroszewicz, W. Stępiński (red.), Szczecin: Muzeum Pomorza Środkowego w Słupsku, 277–290.
- WIERZCHOSŁAWSKI S. 2001. Partie polityczne w rejencji szczecińskiej i koszalińskiej (Hinterpommern) w wyborach do Reichstagu w latach 1871–1914, *Przegląd Zachodniopomorski* 16, 71–90.
- WINKLER H.A. 2007. *Długa droga na Zachód. Dzieje Niemiec*, t. 1: 1806–1933, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.

Reichtagswahlen und politisches Leben im Kreis Schlawe in der Jahren 1867/1871 und 1871/1918

Zusammenfassung

Die Themen dieses Artikels betreffen die Wahlen zum Reichstag des Zweiten Reiches von 1871 bis 1912. Der Autor bespricht zuerst den Verlauf der Wahl zum Reichstag im Norddeutschen Bund 1867. Das Hauptproblem betrifft jedoch nur einen Wahlkreis mit drei Kreisen: Bütow, Rummelsburg und Schlawe. Die Analyse der Wahlproblem in den Kreisen, vor allem im Schlawer, sind chronologisch dargestellt.

Die Ergebnisse der Wahlen zur Zweiten Abgeordnetenkommer zum preußischen Landtag 1850–1918, und jetzt zum Reichstag des Zweiten Reiches beweisen, dass ab der 60 er Jahre des 19 Jh. neue starke politische Kräfte (vor allem in der Provinz Pommern), grassen Einfluss gewannen.

An dem besprochenen Beispiel wird deutlich, dass die Übermacht der Neo- und Altkonservatisten weiterhin besteht. Sie hatten die Mehrheit schon in den Wahlen von 1867 bis 1893 und in neun weiteren zum Reichstag des Zweiten Reiches 1903, 1907, 1912. Sie zeigte sich vor allem in den Schlawer Adelskreisen bei den Bauern und Kleinstädtern wie Bütow, Rummelsburg, Schlawe und Pollnow, weniger im „liberalen“ Rügenwalde und Zanow.

Der Autor bespricht die politische Unterstützung für die Kanzerovutisten im Kreis Schlawe in den Jahren 1893–1896. Sie verbündeten sich auch mit dem sich schnell entwickelnden Bauernvereis. Er Adlig- Junkerhafte und die Städtische. Die SPD halte in dieser Region Pommerns keine Chance, ebenso die Verbindung mit der Katholisch- Konservativen Partei Centrum.

Die Konservativen haben in den letzten zwei Reichtagswahlen (1907–1912) vor dem Ersten Weltkrieg gewonnen. Dieses hat bewiesen, dass in den drei Kreisen Bütow–Rummelsburg–Schlawe und in 5 Wahlkreisen des Regierungsbezirkes Köslin die hier lebenden Land- und Kleinstadtbewohner Anhänger des Konservatismus waren. Nur in den Städten Kolberg, Köslin und Stolp überwogen ab 1893 die Stimmen für die Kanchedaten der SPD.

Zum Schluss unterstreicht der Autor den traditionellen Konservatismus, vor allem den extrem Rechten, der im Kreis Schlawe, nicht nur vor dem I Weltkrieg herrschte, sogar noch nach 1918. Diese Tendenz erleichterte der neuen Partei in der demokratischen Weimarer Republik. mit einem rechtsnationalistischen Profil den Start – Deutsche Nationale Volkspartei. Die Folgen dieser Indoktrination der Partei im Kreis Schlawe war so stark, dass sie Grundlage zur ungeheuer großen Unterstützung für das nazistische Langer Adolf Hitler wurde. Von allen Kreisen der Provinz Pommern hart der Kreis Schlawe für den Führer der NSDAP die meisten Stimmen in der Wahl, am 11. April 1932 abgegeben.

Fundacja „Dziedzictwo” powstała w 1991 roku w Sławnie. Jej celem jest szeroko rozumiana ochrona zabytków archeologicznych ziemi sławieńskiej, a także ochrona krajobrazu kulturowego, którego częścią jest dziedzictwo archeologiczne. Działalność Fundacji polega na finansowaniu i organizacyjnym wspieraniu badań naukowych, publikowaniu i upowszechnianiu wyników tych badań, wspomaganie działalności konserwatorskiej, współpracy z władzami lokalnymi w aktywnej ochronie dziedzictwa kulturowego i włączaniu go w życie społeczne mieszkańców, prowadzeniu działalności popularyzującej zabytki i krajobraz kulturowy oraz uczestnictwo w procesie wychowania dzieci i młodzieży z położeniem nacisku na kształtowanie świadomości historycznej i szacunku dla świadectw przeszłości.

Od 2002 roku Fundacja wydaje serię pn. „Historia i kultura ziemi sławieńskiej” podejmującą problematykę procesów historycznych, kulturowych i przyrodniczych kształtujących przeszłe i współczesne oblicze ziemi sławieńskiej. Wszystkie publikacje Fundacji Dziedzictwo dostępne są na stronie: www.archeo.edu.pl/dziedzictwo

* * *

Fundacja „Dziedzictwo”
ul. Mielczarskiego 7/5, 76-100 Sławno
www.archeo.edu.pl/dziedzictwo

ISBN: 978-83-957115-5-8

9788395711558